

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
“MAGISTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

RAMAZANOV ƏMRAH ƏHƏD oğlunun
“Dövriyyə aktivlərindən istifadənin təhlili metodikası və onun
təkmilləşdirilməsi”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma : İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit

Elmi rəhbər : i.e.n., dos. Zeynalov T.Ş.

Magistr proqramının rəhbəri: i.e.n., dos. Kazımov R.N.

Kafedra müdiri: i.e.d., prof. Səbzəliyev S.M.

BAKİ - 2016

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş.....	3
I Fəsil. Müəssisələrdə dövriyyə aktivlərinin formalaşmasının nəzəri əsasları	
1.1. Dövriyyə aktivlərinin iqtisadi məzmunu və təsnifatı	8
1.2. Müəssisənin cari aktivlərə tələbatının hesablanması metodikası.....	18
1.3. Dövriyyə aktivlərindən səmərəli istifadənin əhəmiyyəti.....	26
II Fəsil. Dövriyyə kapitalının maliyyə təminatının təhlili.	
2.1. Dövriyyə aktivlərinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin ümumi qiymətləndirilməsi.....	32
2.2. Dövriyyə aktivlərinin maliyyələşdirilməsinin xüsusi mənbələrinin təhlili	43
2.3. Dövriyyə aktivlərinin maliyyələşməsinin borc mənbələrinin təhlili.....	52
III Fəsil. Dövriyyə aktivlərindən istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	
3.1. Cari aktivlərin mövcudluğu və strukturunun təhlili.....	58
3.2. Dövriyyə aktivlərindən istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	65
Nəticə.....	76
Ədəbiyyat siyahısı.....	82.

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi fəaliyyətin əsas ağırlığı iqtisadiyyatın aparıcı həlqəsi olan müəssisələrin üzərinə düşür. Bazar iqtisadiyyatı bə güclü rəqabət şəraitində yalnız o müəssisə özünü qoruyub saxlaya bilər ki, əmtəə bazarının nəbzini vaxtında və etibarlı qaydada tuta bilsin, yüksək istehlak keyfiyyətlərinə malik olan məhsul istehsalını təşkil etsin və onu genişləndirsin, eyni zamanda öz işçilərini yüksək əmək haqqı ilə təmin etsin.

Müasir şəraitdə ölkəmizin iqtisadi strategiyasının reallaşdırılmasının başlıca istiqaməti onun iqtisadi və sosial inkişafının sürətləndirilməsini, istehsalın hərtərəfli intensivləşdirilməsini, mövcud resurslardan intensiv istifadə edilməsini tələb edir. İstehsal olunan məhsulun keyfiyyətini, rəqabətə davamlılığını yüksəltməklə onun materialtutumunun, fondtutumunun, əməktutumunun, bütövlükdə, məsrəftutumunun azaldılması, əmək məhsuldarlığının, kapitaldan istifadənin səviyyəsinin və rentabelliğin yüksəldilməsi, mənfəətin artırılması və istehsalın səmərəliliyini xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması bütövlükdə milli iqtisadiyyatın, eləcə də onun ayrı-ayrı sahələrinin intensiv yolla inkişafının sürətləndirilməsini tələb edir. Bunun üçün elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən, yeni texnologiyanın istehsala tətbiqi və inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübələrindən düzgün yararlanmaqla maddi və maliyyə resurslarından tam və səmərəli istifadə edilməsi mühüm şərt qismində çıxış edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütövlükdə müəssisənin, onun təsisçilərinin və işçilərin maliyyə müvəffəqiyyəti maliyyə resurslarının əsas və dövrüyyə vasitələrinə, habelə işçi qüvvəsinin stimullaşdırılması vasitələrinə nə dərəcədə səmərəli və məqsədəuyğun transformasiyasından asılıdır. İdarəetmənin bütün səviyyələrində (strateji, taktiki, operativ) maliyyə resurslarının rolu bu və ya digər dərəcədə vacibdir, inkişaf planında bunlar xüsusi ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Müəssisə maliyyənin yardımı ilə işçi qüvvəsindən və istehsal vasitələrindən nə dərəcədə səmərəli istifadə edilməsini obyektiv surətdə qiymətləndirmək, işdəki

nöqsanları və “zəif cəhətləri” vaxtında aşkara çıxarmaq, ehtiyat mənbələrini aydınlaşdırmaq və istehsalın təşkilinin yaxşılaşdırılması işində daha düzgün və səmərəli yolları axtarıb tapmaq üçün imkanlar əldə etmiş olur. İşin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən asılı olaraq, pul aktivlərinin daxil olması, pul xərclərinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədar olması müəssisənin və onun ayrı-ayrı həlqələrinin işinə manatla nəzarət etmək üçün əsas təşkil edir.

Müəssisənin filialları, sexləri, və bölmələri arasında, həmçinin fəhlə və qulluqçularla olan münasibətlər müəssisədaxili maliyyə münasibətlərinin əsasını təşkil edir. Müəssisənin struktur bölmələri arasındakı münasibətlər iş və xidmətlərin ödənişi, mənfəətin və dövriyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi və sair əməliyyatlarla bağlıdır. Bu əməliyyatların əhəmiyyəti götürülmüş öhdəliklərin keyfiyyətli icrasına görə müəyyən stimulların və maddi məsuliyyətin gücləndirilməsindən ibarətdir. Bütövlükdə müəssisənin fəaliyyətinin effektivliyinin, bütün istehsal və maliyyə resurslarından, o cümlədən, dövriyyə aktivlərlərindən istifadənin təhlili və qiymətləndirilməsi maliyyə təhlilinin yekun mərhələsi sayılır. Dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin zəruriliyi ilk növbədə onların məhdudluğu, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində, mənfəətin artırılmasında və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rolunu ilə əlaqədardır. Bazar iqtisadiyyatı təsərrüfatçılığın bütün iştirakçılarındakı yeni düşüncə tərzini tələb edir. İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi xammal, material və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasını mühüm vəzifə kimi ön plana çəkir.

Səmərəlilik bir çox aspektdən tədqiq oluna bilər: məsrəflərin məzmunu, istehsalın həcmi, planlaşdırılması, mənfəət, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi nöqtəyi nəzərdən və.s. Qeyd etmək lazımdır ki, məsrəflərin məzmunu, onların bölüşdürülməsi, smetaların tərtibi və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət, hazır məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiya edilməsi, istehsalın rentabellik dərəcəsinin müəyyən edilməsi və məhsulun satışının təhlili – bütün bunlar vahid bir sistem kimi fəaliyyət göstərən müəssisənin ümumi fəaliyyətinin effektivliyinin təhlilinin zəruri başlanğıc mərhələsidir.

Sənaye müəssisələrində yerinə yetiriləcək işlər üzrə öhdəlik və vəzifələrin vaxtında yerinə yetirilməsi, görülən işlərin maya dəyərinin aşağı salınması və müəssisənin rentabelli işləməsi maliyyə resurslarının səmərəli istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə olunmamış daxili ehtiyatların aşkar edilməsi və istehsal prosesinə cəlb olunması müstəqil respublikamızın milli iqtisadiyyatının qarşısında əsas məsələ kimi qoyulur.

Bununla yanaşı müasir dövrdə müəssisələrdə mövcud maddi və maliyyə ehtiyatlarından istifadə sahəsində bir sıra çatışmazlıqlar vardır. Bu, hər şeydən əvvəl, material resurslarından, əsas və dövriyyə aktivlər lərindən istifadə zamanı baş verən itkilərlə, onlardan intensiv istifadə olunmaması ilə, qeyri-səmərəli xərclərlə, müəssisənin dövriyyə aktivlər i və onun mənbələri ilə lazımı səviyyədə təhciz edilməməsi və s. ilə bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın bütün həlqələrində intensiv təsərrüfatçılıq metodlarından istifadə olunması, tamamilə yeni elmi–texniki və təşkilati-iqtisadi səviyyədə istehsalın sürətli artımı azad bazar rəqabəti şəraitində müəssisələrin yaşaması üçün zəruri şərtidir.

Vurğulamaq yerinə düşər ki, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə istehsalın intensivləşdirilməsi və kapitaldan istifadənin intensivliyi və müəssisənin işinin rentabelliyi müəyyən qədər artsa da bu sahədə hələ də istifadə olunmamış imkanlar mövcuddur. Deyilənlərdən aydın olur ki, təsərrüfat subyektlərində istehsalın intensivləşdirilməsi və kapitaldan intensiv istifadənin göstəricilərini təhlil etməklə onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ehtiyatların aşkar edilməsi və onlardan istifadə yollarının axtarılıb tapılması nəinki sahibkarların marağını təmin edən, eyni zamanda, dövlət əhəmiyyəti kəsb edən iqtisadi, siyasi və təşkilati problemlərdən biridir.

Beləliklə, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından müəssisələrin dövriyyə kapitalı ilə təmin olunması və onlardan istifadənin mövcud vəziyyətini səciyyələndirən göstəricilər sisteminin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi zəruriyyəti magistr dissertasiya işinin mövzusunı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi dövriyyə kapitalının formalaşması mənbələrinin və onlardan istifadənin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və ondan istifadənin intensivliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının düzgün müəyyən edilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruridir.

- müəssisənin işgüzar fəallığını və onun işinin rentabelliğini əks etdirən göstəricilər sisteminin dəqiqləşdirilməsi;
- dövriyyə kapitalının formalaşması mənbələrinin və onlardan istifadənin səmərəlilik baxımından nəzərdən keçirilməsi;
- dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin və onlardan istifadə səviyyəsinin analitik qiymətləndirilməsinin mövcud metodikasının tədqiqi və onun beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması imkanlarının müəyyən edilməsi;
- dövriyyə kapitalının səmərəliliyi aspektindən müəssisənin işinin rentabelliğini xarakterizə edən göstəricilərin müəyyən edilməsi, onların təhlili və analitik qiymətləndirilməsi metodikasının beynəlxalq təcrübə ilə müqayisə edilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın predmetini müəssisənin dövriyyə aktivlərinin formalaşması mənbələrinin və onlardan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin metodoloji və praktiki məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını ölkənin iqtisadi siyasətinə aid olan qanun və qərarlar, ölkə və xarici iqtisadçı alimlərin həmin məsələlərlə bağlı elmi işləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- maliyyə resursları anlayışı və dövriyyə aktivlərinin təsnifatı nəzərdən keçirilmiş və dəqiqləşdirilmişdir;
- müəssisənin işgüzar fəallığını xarakterizə göstəricilər sistemi nəzərdən keçirilmiş və dəqiqləşdirilmişdir;
- dövriyyə kapitalının formalaşması mənbələrinin və onlardan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının beynəlxalq təcrübəyə

uyğunlaşdırılması imkanları nəzərdən keçirilmiş və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış tədqiqatın nəticələrindən istifadə etməklə təsərrüfat subyektlərində səmərəlilik nöqteyi nəzərindən dövriyyə kapitalının formalaşması və onlardan istifadə səviyyəsini daha düz-gün qiymətləndirmək mümkündür. Bu da, müəssisədə kapitaldan istifadənin intensivliyinin və onun maliyyə vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması imkanlarını müəyyən etməyə imkan verəcəkdir.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I Fəsil. Müəssisələrdə dövriyyə aktivlərinin formalaşmasının nəzəri əsasları

1.4. Dövriyyə aktivlərinin iqtisadi məzmunu və təsnifatı .

Təsərrüfatçılığın müxtəlif mülkiyyət və təşkilati formasından asılı olmayaraq hər bir müəssisə sabit və normal fəaliyyət göstərmək üçün zəruri həcmdə maliyyə resurslarına malik olmalıdır. Maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək, cari xərcləri və

istehsalat məsrəflərini ödəmək məqsədilə təsərrüfat subyektinin sərəncamında cəmləşən daxili aktivlərin, pul gəlirlərinin və kənardan cəlb olunan vəsaitlərin məcmusu maliyyə resursları kimi xarakterizə olunur. Müəssisə özünə məxsus maliyyə resurslarından istifadədə tam sərbəstdir, lakin o həmin vəsaitlərdən qənaətlə və səmərəli istifadə etməlidir ki, yüksək iqtisadi nəticələrə nail olsun.

Müəssisələrin gələcək fəaliyyəti onların dövriyyə vəsaiti ilə nə dərəcədə təmin edilməsindən xeyli asılıdır. Dövriyyə vəsaitinin çatışmamazlığı təkrar istehsalın gedişinə mane olur, müəssisədə maliyyə çətinliyi baş verir. Dövriyyə vəsaitinin artıqlığı isə onun dövriyyə sürətinin azalmasına, vəsaitin dövriyyədən ya- yınmasına və rentabelliğin aşağı düşməsinə səbəb olur. Ona görə də istehsal prosesinin dövriyyə vəsaitinə olan ehtiyacının düzgün müəyyən edilib, istehsalın bu vəsaitlərlə lazımı dərəcədə təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisənin dövriyyə vəsaiti dedikdə onların dövriyyə istehsal fondlarında olan pul vəsaitləri nəzərdə tutulur. Dövriyyə vəsaitləri müəssisənin cari və əsaslı xərclərinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi olub, maddi materiallar və maliyyə aktivlərinə bölünürlər.

Maliyyə pul resurslarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosəsində yaranan ictimai münasibətləri öyrənir. Maliyyə ancaq müxtəlif pul aktivlər ləri fondlarının formalaşdırılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan iqtisadi münasibətləri əhatə edir. Maliyyə-pul münasibətlərinin ayrılmaz hissəsidir. Ona görə də onun rolu və əhəmiyyəti pul münasibətlərinin iqtisadi münasibətlərdə tutduğu yerdən asılıdır. Maliyyə pul gəlirləri və fondlarını yaratmaqla yalnız dövlətin və müəssisələrin pul aktivlərinə tələbatını təmin etmir, həm də maliyyə resurslarından istifadəyə nəzarət edir.

Maliyyənin dərk edilməsi, onun əsl məzmununu müəyyən etmək üçün onu zahiri görüntüsündən – formasından təcrid etmək lazımdır. Maliyyənin pulun hərəkəti formasında görünüşü, onun bir əldən digər ələ keçməsi sübut edir ki, maliyyə mahiyyət etibarilə ictimai-iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Başqa sözlə, maliyyə dəyərin pul formasında hərəkətindən ibarət olduğuna görə iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirir. Maliyyəyə bölgü vasitəsi kimi, yəni ümumi daxili

məhsulun bölgüsü və məqsədli pul aktivlər i fondlarının yaranması ilə əlaqədar pul münasibətləri kimi də baxmaq lazımdır. Bu prosədə, həm dövlətin, həm də təsərrüfat subyektlərinin pul aktivlər i fondları yaranır və istifadə edilir.

Müəssisələrin maliyyəsi maddi istehsal və istehlak sferalarında bütün maliyyə münasibətlərini əhatə etdiyinə görə ümumi maliyyə sisteminin əsas tərkib hissəsini və maddi bazasını təşkil edir. Beləliklə, müəssisə maliyyəsi təsərrüfatçılıq subyektində gəlirlərin və yığımların yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi proseslərində baş verən pul münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir.

Müəssisələrə maliyyə resursları istehsal vasitələri əldə etmək, maliyyə əhtiyatları yaratmaq, işçi qüvvəsini işə cəlb etmək, büdcə və mal göndərənlərlə hesablaşmaq, bank borclarını ödəmək (aldıqları kreditlər üçün) və s. məqsədlər üçün lazımdır. Maliyyə resursları yaratmaq və onlardan istifadə etmək – müəssisələrin istehsal-təsərrüfat və digər fəaliyyət növlərinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu o deməkdir ki, hər bir müəssisənin maliyyə vəziyyəti bılavasitə onun fəaliyyətinin nəticəsindən asılıdır.

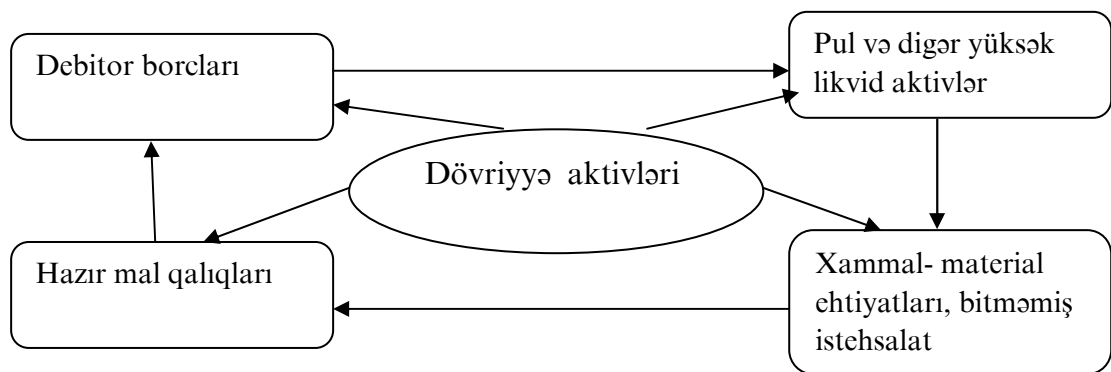
Müəssisənin maliyyə resursları dedikdə, onun öz maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməsi, cari xərcləri və öz istehsalının genişləndirilməsi ilə əlaqədar olan özünün pul aktivlər ləri və borc alınmış (kənardan daxil olmuş) aktivlərlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində maliyyənin əhəmiyyətli rolu danılmazdır. Müəssisənin maliyyəsi pul münasibətlərinin planlı surətdə təşkil olunmuş sistemlərindən ibarətdir ki, bu da pul aktivlərinin əldə edilməsi və ondan istifadə ilə əlaqədardır. İqtisadi kateqoriya kimi, müəssisənin maliyyəsi pulun hərəkəti vasitəsilə baş verən iqtisadi, maliyyə münasibətlərinin məcmusudur ki, onların nəticəsində də müəssisədə müxtəlif pul fondları yaranır və istifadə edilir.

Istehsal dövriyyə fondları və tədavül fondları biri biri ilə sıx əlaqəlidir. Onların bir anlayışda birləşdirilməsi bütün təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin edən dövriyyə aktivlər lərinin iqtisadi mahiyyətinə əsaslanır. Lakin dövriyyə aktivlər lərinin istehsal dövriyyə fondlarının və tədavül fondlarının yaradılmasına istiqamətlənmiş avans edilmiş pul aktivləri kimi səciyyələndirilməsi həmin

kateqoriyanın tam iqtisadi məzmununu açmır. Çünki o, müəyyən pul aktivlərinin avans edilməsi ilə yanaşı həmin ehtiyatların əlavə məhsulun dəyərində avans edilməsini nəzərə almır. Buna görə də rentabelli işləyən müəssisələrdə, bir qayda olaraq, fondların dövrünü başa çatdıqda avans edilmiş dövriyyə aktivlərlərinin ümumi məbləği müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət həcmində artır.

Istehsal dövriyyə fondlarının və tədavül fondlarının hərəkəti eyni xarakterli olub müəssisənin fondlarının vahid dövrünü prosesidir. Bu zaman avans edilmiş dəyərin formalarının daimi və qanunauyğun dəyişməsi baş verir: o, pul formasından əmtəə, sonra istehsal və yenidən əmtəə və pul formasına keçəcəkdir. (şəkil 1.1).

Şəkildən görüldüyü kimi, müəssisənin dövriyyə aktivləri istehsal-kommersiya tsikli prosesində biri birini əvəzləyərək dörd əsas mərhələdən keçir:

Şəkil 1.1. Müəssisənin dövriyyə aktivlərlərinin hərəkəti

Birinci mərhələdə pul aktivləri və digər yüksək likvid aktivlər (veksel, depozit əmanətlər və i.a.) xammal, material, yanacaq və i.a., daha doğrusu, istehsal amilləri ehtiyatlarının alınması üçün istifadə edilir.

İkinci mərhələdə istehsal ehtiyatlarının bəziləri hazır məhsula çevrilir.

Üçüncü mərhələdə hazır məhsullar istehlakçılara satılır və onların dəyəri ödənilənə qədər debitor borclarını yaradır.

Dördüncü mərhələdə ödənilmiş debitor borcları yenidən pul aktivlərinə çevrilir.

Dövriyyə aktivlərləri məhsul istehsalı və satışının fasiləsizliyini təmin edən istehsal dövriyyə fondlarının və tədavül fondlarının yaradılması və istifadəsi üçün avans edilmiş pul aktivlərlərinin məcmusudur. Müəssisənin normal istehsal və kommersiya fəaliyyətini təmin edən minimum zəruri həcmdə dövriyyə aktivlərlərinin mövcudluğu onun öz funksiyalarını uğurla həyata keçirməsinin mühüm şərtidir. Hər bir konkret müəssisədə dövriyyə aktivlərlərinin həcmi, onların tərkibi və strukturu müxtəlif səbəblərdən müxtəlifdir. Müəssisənin dövriyyə aktivlərləri əsas maliyyə kateqoriyası olmaqla istehsal və tədavül sferasına ciddi təsir göstərir, istehsal və hesablaşma-ödəmə funksiyalarını yerinə yetirir.

Təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən ən mühüm amil dövriyyə aktivlərinin mövcudluğudur. Təşkilatın dövriyyə aktivlərləri özlərinin sərəncamında olur və onlar həmin aktivlərdən düzgün və səmərəli istifadə olunması üçün tam məsuliyyət daşıyırlar. Xüsusi dövriyyə aktivlərinin mövcudluğu və saxlanması, xüsusi və borc dövriyyə aktivləri arasındakı nisbət müəssisənin maliyyə sabitliyinin səviyyəsini, onun maliyyə bazarında vəziyyətini, qiymətli kağızlar buraxılışı və əlavə maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi imkanını xarakterizə edir.

Cari aktivlərin formalaşması sistemi dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin sürətinə və ondan istifadənin effektivinə təsir göstərir. Cari aktivlərin artıqlığı onu göstərir ki, kapitalın bir hissəsi fəaliyyət göstərmir və gəlir gətirmir. Cari kapitalının çatışmamazlığını müasir dövrdə bütün müəssisələr praktiki olaraq hiss edirlər və bu isə istehsal prosesinin gedişatını ləngidir.

Dövriyyə aktivlərlərinin düzgün təşkili, qorunub saxlanması və səmərəli istifadəsi ictimai təkrar istehsalın fasiləsizliyi, təsərrüfat subyektinin sabit maliyyə vəziyyətini, normal pul tədavülünü, real yığıcı təmin edir. Bütün bunlar sözü gedən maliyyə kateqoriyanın xüsusi iqtisadi məzmunu, özündə avans edilmiş pul aktivlərini və xammal, material, hazır məhsul və digər material qiymətliləri ehtiyatları qismində material resurslarının dəyərini özündə birləşdirən məzmununun ikili xarakteri ilə şərtlənir. Bu baxımdan, dövriyyə aktivlərlərinin mövcudluğu

bir tərəfdən, pul aktivlər lərinin həcmi, digər tərəfdən, əmtəə-material qiymətliləri ehtiyatının xarakterizə edir.

Planlaşdırma, uçot və təhlil praktikasında cari kapitalı aşağıdakı əlamətlər üzrə qruplaşdırmaq olar:

- İstehsal prosesindəki funksional rolundan asılı olaraq: dövriyyə fondları və tədavül fondları. Dövriyyə fondlarının tərkibinə istehsal ehtiyatları, yəni xammal, material, yanacaq, tara, təmir üçün ehtiyat hissələri və i.ə., bilməmiş istehsal, öz istehsalının yarımfabrikatı, gələcək dövrün xərcləri aid edilir. Tədavül fondlarının tərkibinə isə hazır məhsul, satılmaq üçün alınmış mallar, yüklənmiş mallar, pul aktivlər ləri və digər müəssisə və təşkilatlarda olan aktivlər daxildir. Belə bölgü cari aktivlərin istehsal və tədavül prosesində olduğu vaxta görə ayrıca təhlilin aparılması üçün zəruri hesab olunur.

- Cari kapitalının formalaşması mənbələrindən asılı olaraq onlar xüsusi və cəlb edilmiş dövriyyə aktivlər lərinə bölünür. Xüsusi dövriyyə aktivlərlərinin həcmi balansın «Kapital» və «Uzunmüddətli öhdəliklər» bölməsinin cəmi ilə balansın aktivinin «Uzunmüddətli aktivlər» bölməsinin yekunu arasındakı fərqlə müəyyən edilir.

Cəlb edilmiş dövriyyə aktivlər ləri bank krediti formasında, həmçinin kreditor borcları formasında formalaşır. Onlar müəssisəyə müvəqqəti istifadə olunma məqsədilə verilir.

- Likvidlikdən asılı olaraq (pul aktivlərinə çevirmə sürəti) mütləq likvid aktivlər lər tez reallaşan və gec reallaşan dövriyyə aktivlər lərinə bölünür.

- Risklik dərəcəsindən asılı olaraq kapitala qoyuluşlar:

- Cari kapitala minimal riskli qoyuluşlar: pul aktivlər ləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları;

- Cari kapitala az riskli qoyuluşlar: şübhəli debitor borcları çıxılmaqla cəmi debitor borcları, istifadə olunmayan ehtiyatlar çıxılmaqla istehsal ehtiyatları, hazır məhsul və mal qalıqları (tələb olunmayan hazır məhsulu və malı çıxmaqla);

- Cari kapitala orta riskli qoyuluşlar: az qiymətli və tez köhnələn əşyalar, bilməmiş istehsal, gələcək dövrün xərcləri;

- Cari kapitala yüksək riskli qoyuluşlar: şübhəli debitor borcları, istifadəsiz istehsal ehtiyatları tələb olunmayan hazır məhsul və mallar;

- Material-əşya məzmunundan asılı olaraq əmək əşyaları (xammal, material, yanacaq və s.), hazır məhsul və mallar, pul aktivlərləri və hesablaşmalarda olan aktivlər.

Dövriyyə kapitalı məhsuldar kapitalın bir hissəsi olmaqla dəyəri istehsal olunmuş məhsulun üzərinə tam keçən və məhsulun rəallaşmasından sonra pul və ya dəyər formasında geri qayıdan, başqa sözlə, istehsal prosesi zamanı birbaşa istehsal olunmuş məhsulun, göstərilən xidmətin, görülən işin üzərinə qoyulan kapitaldır. O, şirkətin öz sabit əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsinə imkan verən və təz bir zamanda pula çevrilə bilən aktivlər hesab olunur. Dövriyyə kapitalı pul aktivlər lərindən, asan rəallaşan qiymətli kağızlardan, debitor borclarından, material–istehsal əhtiyatlarından, hazır məhsuldan, bitməmiş istehsaldan, materiallardan, dəst məmulatlardan və gələcək dövrün xərclərindən formalaşır. Dövriyyə kapitalı likvidlik məyara – müəssisənin aktivlər lərinin nağd pula çevrilməsi qabiliyyətlərinə görə qiymətləndirilir və şirkətin maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin vəziyyətini göstərir.

Sənayenin dövriyyə aktivlərinin tərkibi və strukturu istehsal prosesinin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Istehsal fondlarının tərkibində əsas fondlarla dövriyyə aktivlərlərinin nisbəti də istehsal prosesinin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Sənayenin dövriyyə aktivlərləri eyni zamanda yuxarıda qeyd edilən bütün formalarda mövcud olur və fasiləsiz olaraq dövr edir (biri digərinə çevrilir).

Dövriyyə aktivlərinin ümumi həcmində hər bir qrupun xüsusi çəkisi müəssisənin istehsal və texnoloji xüsusiyyətlərindən, onun yerləşdiyi coğrafi məkandan (malgöndərən və malalanlarla hansı məsafədə yerləşməsindən), maddi–texniki təchizatın təşkilindən, istifadə olunan nəqliyyat vasitələrinin növündən və s. asılıdır. Ümumiyyətlə götürüldükdə, neft – kimya müəssisələrində dövriyyə aktivlərlərinin təxminən 65%-ni dövriyyə fondları (əmək predmetləri) təşkil edir ki, onlann da 60%-i istehsal ehtiyatlarından (xammal, əsas və köməkçi materiallar,

kənardan alınan yarımfabrikatlar, yanacaq, ehtiyat hissələri, az qiymətli, təzaşınan predmetlər və s.) ibarət olur.

Müəssisənin dövriyyə aktivləri dedikdə onların dövriyyə istehsal fondlarında olan pul aktivlərləri nəzərdə tutulur. Dövriyyə aktivlərləri təkrar istehsal prosesində yerinə və roluna görə dörd qrupa bölünür:

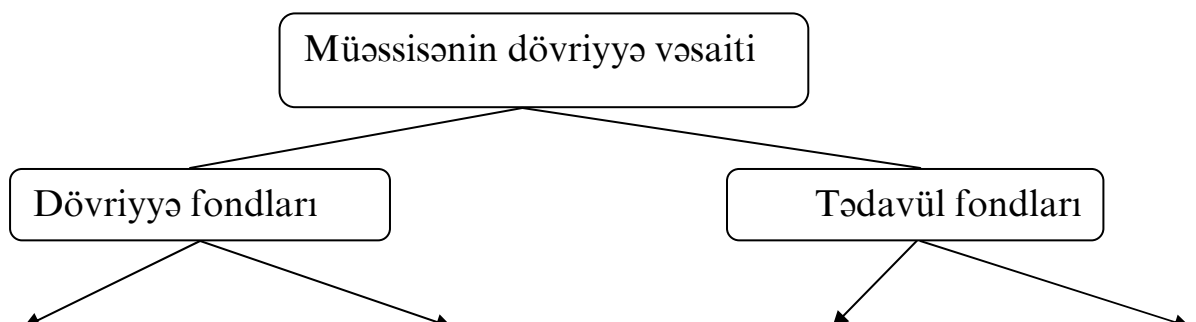
- * istehsal ehtiyatlarına qoyulan aktivlər lər;
- * bitməmiş istehsala və gələcək dövrün xərclərinə qoyulan aktivlər lər;
- * hazır məhsula qoyulan aktivlərlər;
- * pul və hesablaşmalarda olan aktivlərlər.

Müəssisənin tədavül sferasına xidmət edən aktivləri onun tədavül fondlarını təşkil edir ki, bu da hesablaşma hesabında və kassada olan pul aktivlərindən ibarət olur.

Dövriyyə aktivlərləri müəssisənin cari və əsaslı xərclərinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi olub, maddi materiallar və maliyyə aktivlərinə bölünürlər. Əmələgəlmə mənbələrinə görə dövriyyə aktivlərləri müəssisənin xüsusi və ona bərabərləşdirilmiş dövriyyə aktivlərinə və borc dövriyyə aktivlərinə bölünür. Xüsusi dövriyyə aktivlərinin formalaşması mənbələri investisiya üçün nəzərdə tutulmuş aktivlər lərdir.

Planlaşdırma dərəcəsinə görə dövriyyə aktivlərləri normalaşdırılan və normalaşdırılmayan dövriyyə aktivlərlərinə bölünür. Normalaşdırılan dövriyyə aktivlərinin ehtiyatları müəssisənin dövriyyə aktivləri hesabına yaradılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövriyyə aktivlərinin normalaşdırılması tövsiyə xarakteri daşıyır, başqa sözlə, onun normalaşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Müəssisənin dövriyyə aktivlərinin tərkibini aşağıdakı şəkildə daha aydın görmək olar (şəkil 1.2).

Şəkil 1.2. Müəssisənin dövriyyə aktivlər lərinin tərkibi

Dövriyyə fondları istehsal fondlarının ikinci tərkib hissəsidir və yalnız bir istehsal dövrünə xidmət edir, həmin dövr ərzində təməmilə sərf edilir, öz dəyərini bütövlükdə yəni istehsal edilən əmtəə üzərinə keçirir. Dövriyyə fondlarına əmək predmetləri və əsas fondların bir sıra ələməntləri -avadanlığın təmiri üçün ehtiyat hissələri, az qiymətli və tezaşınan alətlər, inventar daxil edilir.

Istehsal fəaliyyəti prosesində hər bir müəssisə tədavül prosesinə xidmət edən tədavül fondlarına malik olur. Tədavül fondu əsasən hazır məhsullardan ibarət olur. Onların bir hissəsi müəssisənin anbarlarında yerləşir və qablaşdırmanı, komplektləşdirməni, alıcıya göndərilməsini gözləyir. Tədavül fondunun digər hissəsini alıcıya göndərilmiş, yolda olan və ya alıcıya çatan ancaq hələlik haqqı ödənilməmiş hazır məhsullar təşkil edir. Tədavül fondlarına həmçinin müəssisənin banklarda olan hesablaşma hesablarındakı və müəssisənin kassasındakı pul aktivlər ləri də daxil edilir.

Müəssisənin məhsul satışından əldə etdiyi pulun xeyli hissəsi yenidən əmək predmetlərinin alınmasına, əmək haqqına sərf edilir və proses yenidən təkrar olunur. Bələliklə, dövriyyə fondları və tədavül fondları ardıcıl olaraq biri digərinə çevrilir. Bu, həmin fondları bir kateqoriyada– dövriyyə aktivlərlərində birləşdirməyə imkan verir. Bələliklə, dövriyyə aktivlərləri dövriyyə fondlarının və tədavül fondlarının dəyər göstəricisi ilə ifadə olunmuş məcmusundan ibarətdir və həm istehsal prosesinə, həm də tədavül prosesinə xidmət edir.

Dövriyyə fondları bir istehsal dövründə iştirak edir, həmin dövr ərzində təməmilə istehlak edilir, öz dəyərlərini bütövlükdə yəni məhsul üzərinə keçirir və əsas fondların amortizasiyası ilə birlikdə əmtəədə maddiləşmiş köhnə dəyəri ifadə edir. İstehsal prosesində həmin köhnə dəyəərə yeni yaradılmış dəyər əlavə edilir. İstehsal prosesi zamanı dövriyyə fondları (əmək predmetləri) tədavül fondlarına,

başqa sözlə, hazır məhsula çevrilir ki, onlar da sonradan (reallaşdırıldıqdan sonra) pul forması alır.

Yeni material dəyərləri (yeni dəyər) istehsal prosesində yarandığından, istehsal prosesinə xidmət edən dövriyyə aktivlərlərinin xüsusi çəkisi dövriyyə aktivlərlərinin ümumi həcmində artdıqca istehsalın səmərəliliyi də artmış olur. Başqa sözlə, dövriyyə aktivlərlərinin ümumi həcmində dövriyyə fondlarının xüsusi çəkisinin artması istehsalın səmərəliliyinin artmasına müsbət təsir göstərir.

Müəssisənin dövriyyəsində daimi hərəkətdə olan dövriyyə aktivləri istehsal ehtiyatları əmələ gələn andan hazır məhsulun reallaşdırılmasından alınan gəlirin daxil olması vaxtına qədər məhsulun istehsalına və reallaşdırılmasına müəssisənin xərclərinin maliyyələşdirmə mənbəyi olur. Bununla belə dövriyyə aktivləri özünün ən mühüm funksiyasını – istehsal prosesinin fasiləsiz olaraq pul aktivləri ilə təmin edilməsini yerinə yetirir.

Dövriyyə aktivləri əsas maliyyə kateqoriyası olmaqla istehsal və tədavül sferasına və deməli, ölkənin pul tədavülünə əhəmiyyətli təsir göstərərək özünün ikinci funksiyasını (ödəmə–hesablaşma) yerinə yetirir. Göstərilən funksiyaların həyata keçirilməsi müəyyən şərtlərin olması ilə əlaqədardır.

Istehsal funksiyasının yerinə yetirilməsi istehsal sferasına qoyulan maliyyə resurslarının kəmiyyətinin iqtisadi əsaslandırılmasından, habelə istehsal prosesinin təşkili dərəcəsindən və onun ahəngdarlığından asılıdır. Istehsala qoyulan aktivlərin məbləği xammal və materialların alınmasından hazır məhsul istehsalının yekunlaşmasına qədər olan dövrdə bütün mərhələlərində xərclərin həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər olmalıdır. Bu şərt müəssisənin xüsusi dövriyyə aktivlərinə olan tələbatının normalaşdırılması yolu ilə təmin edilir. Bütün mərhələlərdə istehsal prosesində kəskin kənarlaşma dövriyyə aktivlərinin dövr etməsinə və funksiyalarının yerinə yetirilməsinə mənfi təsir edəcəkdir. Müəssisənin normal istehsal və kommersiya fəaliyyətini təmin etmək üçün minimum miqdarda dövriyyə aktivlərinin olması onun öz funksiyalarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsində əsas şərtidir.

Bununla yanaşı dövriyyə aktivlərinin mövcudluğu, onun qorunması müəssisənin maliyyə möhkəmliyini, onun maliyyə bazarında vəziyyətini, ödəmə qabiliyyətini və likvidistliyini xarakterizə edir. Bazar münasibətləri şəraitində “Müflisləşmə haqqında”, “Girov haqqında” qanunların mövcudluğu, maliyyə möhkəmliyi, ödəmə qabiliyyəti və likvidliyin böyük əhəmiyyətə malik olmasını göstərir.

Dövriyyə aktivlərinin strukturunun mühüm göstəricisi istehsal sferasına və tədavül sferasına qoyulan aktivlərlərin nisbəti ilə müəyyən edilir. İstehsal sferası və tədavül sferası arasında dövriyyə aktivlərinin ümumi məbləğinin düzgün bölüşdürülməsindən onların normal fəaliyyəti, dövretmə sürəti və onların funksiyalarının tam yerinə yetirilməsi çox asılıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, müəssisənin hesablaşmalarda, hesablaşma hesabı və kassasında olan pul aktivləri onun tədavül fondunu təşkil edir. Müəssisənin kassasında olan nağd pul, hesablaşma hesabında, valyuta və sair hesablarda saxlanılan sərbəst aktivlər, qiymətli kağızlar (istiqraz vərəqələri, səhmlər, veksellər və s.) və digərləri ümumi pul aktivlərini təşkil edir.

Müəssisənin hesablaşmalarda olan aktivlərinə yerinə yetirilən işlərin hesabına (ödəmə müddəti hələ çatmayan) sifarişçiyə təqdim edilmiş məbləğ, əmtəələr və xidmətlər, alınan avanslar üçün debitor, borc öhdəlikləri (büdcə və sığorta təşkilatları ilə hesablaşmalar, əmək haqqını ödəmək üçün alınan avanslar və s.) daxildir.

Ayrı–ayrı müəssisələrin dövriyyə aktivlərinin dövretmə sürəti əsas etibarilə onların fəaliyyət xarakterindən, yerinə yetirilən işlərin material tutumundan, əmək tutumundan, məhsulun istehsalına çəkilən xərclərin quruluşundan və reallaşdırılması şərtlərindən çox asılıdır.

1.5. Müəssisənin cari aktivlərə tələbatının hesablanması metodikası.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən ən mühüm amil dövriyyə aktivlərinin mövcudluğudur. Müəssisənin maliyyə durumunu müəyyən edərkən, hər şeydən əvvəl, onun xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunması səviyyəsi təhlil

edilir. Müəssisələrin dövriyyə aktivləri özlərinin sərəncamında olur və onlar həmin vəsaitdən düzgün və səmərəli istifadə olunması üçün tam məsuliyyət daşıyırlar. Borc dövriyyə vəsaitini müəssisələr müəyyən məqsəd üçün və müəyyən müddətə alırlar. Müəyyən edilən vaxt keçdikdən sonra borc alınmış vəsait banka geri qaytarılmalıdır.

Müəssisənin səmərəli fəaliyyəti dövriyyə aktivlərlərinə tələbatın düzgün müəyyən olunmasından çox asılıdır. Məhsul satışından gəlirin əldə edilməsinə qədər dövriyyə aktivləri müəssisənin cari istehsal xərclərinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi rolunu oynayır. İstehsal ehtiyatlarının istehlak olunması müddətindən, onların hazır məhsula çevrilməsindən satışına qədər müddət çox ola bilər. Bundan başqa, vaxta görə pul daxilolmaları ilə material resurslarının istehlak olunması üst-üstə düşür. Bu, müəyyən dövrə dövriyyə aktivlərlərinin formalaşdırılmasının zəruriliyini müəyyən edir.

Dövriyyə aktivlərləri ilə optimal təmin olunma müəssisənin xərclərinin minimallaşdırılmasına, maliyyə nəticələrinin yaxşılaşmasına, işinin ahəngdarlığına müsbət təsir göstərir. Dövriyyə aktivlərlərinin artıqlığı onların artıq olaraq ehtiyatlara yayındırılmasına, resursların dondurulmasına səbəb olur ki, bu da, onların saxlanması və yerləşdirilməsi üzrə əlavə xərclərə, əmlak vergisinin ödənilməsinə səbəb olur. Dövriyyə aktivlərlərinin çatışmazlığı da neqativ nəticələrə gətirib çıxarır.

Dövriyyə aktivlərlərinin konkret həcmi cari tələbat və aşağıdakılar nəzərə alınmaqla müəyyən olunur:

- istehsalın xarakteri və mürəkkəbliyi;
- istehsal tsiklinin davamiyyəti;
- işlərin mövsümiliyi;
- hesablaşmaların aparılması qaydası və kassa-hesablaşma xidmətinin təşkili;
- müəssisənin maliyyə imkanları;
- daxil olmaların dövrüliyi və müddəti və i.a.

Müəssisənin dövriyyə aktivlərlərinə tələbatının müəyyən edilməsi məhsul istehsalına xərclərin plan smetası və istehsal planı ilə əlaqədardır. Istehsal planında istehsalın bütün növ resursları ilə təmin olunması, müqavilələrin bağlanması, mal göndərişinin şərtləri, hesablaşma qaydaları ilə bağlı məsələlər işlənilib hazırlanır. Istehsal planı əsasında xərclərin smetası tərtib olunur. Məhz xərc smetası dövriyyə aktivlərlərinə tələbatın müəyyən olunmasının əsası hesab olunur.

Bazar münasibətlərində istehsal prosesinin arası kəsilmədən davam etməsini təmin etmək üçün dövriyyə aktivləri normalaşdırılır. Dövriyyə vəsitinin normalaşdırılmasının başlıca vəzifəsi hər bir müəssisənin xüsusi dövriyyə aktivlərinə aid iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış normativlər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Həmin normativlər az miqdarda aktivlər ilə istehsal prosesinin və məhsulunun reallaşdırılmasının arası kəsilmədən davam etməsini və hesablaşmaların müəyyən olunmuş vaxtlarda həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Dövriyyə aktivlərlərinin normativinin hesablanması üçün bir neçə metoddan istifadə olunur: analitik metod; birbaşa hesablama metodu; əmsal metodu.

1. Analitik (təcrübə–statistik) metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cari kapitala tələbat bir neçə il üzrə (3–5 il) hesablanır və orta kəmiyyətə çatdırılır. Müəssisədə dövriyyə aktivlərlərinin təşkili üzrə ötən dövrlərdəki müəyyən olunmuş nöqsanların aradan qaldırılması üçün lazımsız və artıq ehtiyatları aşkar etmək məqsədi ilə istehsal ehtiyatlarının faktiki qalıqları, eləcə də istehsal tsiklinin davamiyyətinin qısaldılmasına imkan verən bitməmiş istehsalın bütün mərhələləri təhlil olunmalı, anbarlarda hazır məhsulların toplanması səbəbləri müəyyən edilməlidir. Bu zaman müəssisənin konkret iş şəraiti nəzərə alınmalıdır. Sözü gedən metod dövriyyə aktivlərinin ümumi həcmində material qiymətlilərinə və xərclərə yönəldilmiş aktivlər lər böyük xüsusi çəkiyə malikdir.

Hesablamalar qarşılıqlı əlaqəyə əsasən aparılır.

$$T^{\text{döv}} = E + \Delta DV + D^b - K^b \quad (1.1)$$

burada, $T^{\text{döv}}$ – cari kapitalına tələbatı; E – ehtiyatları; ΔDV – əlavə dəyər vergisi; D^b – debitor borcları; K^b – kreditor borclarını göstərir.

Statistik analitik metod üzrə dövriyyə aktivlərinin normativlərinin hesablanması və texnikanın son nailiyyətlərinin, istehsalın təşkilinin qabaqcıl metodlarının, nəzərə alınmasına uyğun tədqiqat və ekspertiza işlərinin aparılmasına əsaslanır. Hər bir müəssisə lazım olan dövriyyə aktivlərlərinin miqdarı, normalaşdırılan dövriyyə aktivləri üzrə ayrı-ayrılıqda müəyyən edilir və bunun əsasında müəssisəyə lazım olan dövriyyə aktivlərinin ümumi həcmi hesablanır. Eyni profilli müxtəlif müəssisələrin dövriyyə aktivlərinə olan tələbatının həcmi istehsal şəraitindən, istehsalın həcmindən, maddi-təxniki təchizatın və satışın təşkilindən, tətbiq edilən texnologiyadan, istehsal dövrünün müddətindən, material dəyərlərinin və iş qüvvəsinin sərf normalarından, yəni, mütərəqqi, daha ucuz materialların tətbiq edilməsindən (əmtənin keyfiyyətinə xələl gətirməmək şərti ilə), malların yüklənməsi və göndərilməsi müddətlərindən, sənədləşmənin və sənəd dövriyyəsinin müddətindən və s. asılı olaraq müxtəlif olur. Əmsallar metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövriyyə aktivlərlərinin normativi müəyyən edilərkən müəssisədə mövcud olan normativlər, istehsalın həcmindən və ya həmin normativlərə təsir edən digər amillərin dəyişməsindən asılı olaraq artırılır və ya azaldılır.

2. Ehtiyat normalarının və cari aktivlərin hər bir elementi üzrə (istehsal ehtiyatları, hazır məhsul) günlük dövriyyənin müəyyən edilməsində birbaşa hesablama metodundan istifadə olunur. Bu metod müəssisənin təşkilati-texniki inkişaf səviyyəsində, əmtəə-material qiymətlilərinin daşınmasında, müəssisələr arasında hesablaşmaların təcrübəsində bütün dəyişikliklər nəzərə alınmaqla dövriyyə aktivlərinin hər bir elementi üzrə ehtiyatların əsaslandırılmış hesablamların aparılmasını nəzərdə tutur. Birbaşa hesablama metodu müəssisənin xüsusiyyətlərinin daha dolğun nəzərə alınmasına imkan verir. Birbaşa hesablama metodundan istifadə etməklə dövriyyə aktivlərlərinə olan tələbat məhsul vahidi üzrə sərf normativinin həmin məhsulun planda nəzərdə tutulan istehsal həcminə vurulması yolu ilə hesablanır. Ancaq məhsulların nomenklaturasının, plan göstəricisinin tez-tez dəyişdiyi hallarda bu metoddan istifadə edilməsi məqsəduyğun deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, birbaşa hesablama metodundan əsasən cari planlaşdırmada, digər iki metoddu isə dövriyyə aktivlərlərinin həcmnin perspektivdə dəyişməsinin hesablanmasında istifadə edilir. Dövriyyə aktivlərinin normalaşdırılmasının əsas prinsipi normativlərin istehsalın texniki-iqtisadi şəraitinə uyğunlaşdırılmasından ibarətdir. Buna görə də müəssisələr səviyyəsində normalar ayrı-ayrı material dəyərləri, onların növləri, markaları, ölçüləri və s. üzrə hesablanır.

Bu metod çox əmək tutumludur, iqtisadçılardan yüksək peşəkarlıq tələb edir. Lakin bu, müəssisənin dövriyyə aktivlər lərinə tələbatını nisbətən dəqiq hesablamağa imkan verir. Birbaşa hesablaşma metodu yeni müəssisənin təşkil edilməsi və fəaliyyətdə olan müəssisələrdə dövriyyə aktivlərinə tələbatın dövrü olaraq dəqiqləşdirilməsi zamanı tətbiq olunur. Həmin metoddan istifadənin əsas şərti müəssisənin təhcizat və istehsal planı ilə əlaqədar ciddi hesablamaların aparılmasıdır.

Bu metodla gözlənilən bitməmiş istehsal, gözlənilən debitor borcları, lazımı pul aktivlər ləri və qiymətli kağızlar müəyyən edilir. Daha sonra isə cari kapitalla olan ümumi tələbat hesablanır. Birbaşa hesablaşma metodu vasitəsilə alınmış nəticələr də istifadə edilməklə istehsalın həcmnin gözlənilən dinamikasına uyğun olması üçün korrektə (düzəliş) edilir.

3. Əmsal metodundan istifadə zamanı istehsalın həcmnin dəyişməsindən birbaşa asılı olan (xammal, material, anbarda hazır məhsul, bitməmiş istehsala xərclər) və asılı olmayan (ehtiyat hissələri, azqiymətli tez aşılanan əşyalar, gələcək dövrlərin xərcləri) ehtiyat və xərclər fərqləndirilir. Birinci qrup dövriyyə aktivlərinə tələbat onların bazis ilində həcmində və ötən ildə məhsul istehsalının artım tempinə əsasən hesablanır. Istehsalın həcmindən birbaşa asılı olmayan ikinci qrup dövriyyə aktivlərinə tələbat bir neçə il üzrə onların orta faktiki qalıqları səviyyəsində planlaşdırılır. Zərurət yarandıqda analitik və əmsal metodları qarşılıqlı əlaqədə tətbiq olunur.

Dövriyyə aktivlərinin normalaşdırılması onun səmərəli istifadəsinə müsbət təsir göstərir. Dövriyyə aktivlərinin normalaşdırılması maliyyə balansının ikinci

bölməsi üzrə aparılır. Aktivlərin normalaşdırılması maliyyə balansının ikinci bölməsində mövcud olan aktivlərlərin normativə qarşı müqayisəsi ilə başlanır. Bu bölmədə mövcud olan dövriyyə aktivlərləri adətən normativə nisbətən çox olur. Bu onunla izah edilir ki, normalaşdırılmış dövriyyə aktivlərinə olan tələbatın bir qismi cəlb edilmiş aktivlər hesabına təmin edilir. Əsassız olaraq normativdən artıq material ehtiyatlarının uzun müddət anbarlarda saxlanması onların keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Normativdən artıq ehtiyatların yığılmasına bəzən təchizat işinin lazımı səviyyədə olmaması, bəzən də müəssisənin material almasına ehtiyatla yanaşması da səbəb olur. Bütün bunlar dövriyyə aktivlərinin hərəkətsiz qalmasına, yaxud dövr sürətinin ləngiməsinə gətirib çıxarır. Dövriyyə aktivlərinin hər bir növü üzrə norma müəyyən edilir. Bu normalar neçə günlük ehtiyatlarla, xərclərin məbləğinə görə faizlə, yaxud başqa nisbi kəmiyyət-lərlə ifadə olunur.

Dövriyyə aktivlərinin hər bir növü üzrə normanın kəmiyyəti müəssisənin işinin bir çox texniki-iqtisadi şərtlərindən asılıdır. Normalaşdırılan dövriyyə aktivlərlərinin ayrı-ayrı növləri üzrə normativlər qüvvədə olan məsrəf normalarından asılı olaraq müəyyən edilir. Normalaşdırılmış dövriyyə aktivlərləri əsas etibarilə müəssisənin maliyyə ehtiyatları, krediti və kreditor borcları hesabına yaradılır.

Sənaye müəssisələri öz istehsal təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirərkən puldan geniş istifadə edirlər. Müəssisələr istehsala sərf olunan xərcləri və onun nəticələrini pul formasında ölçür, özlərinə lazım olan istehsal vasitələrini pulla satın alır və öz hazır məhsulunu pulla rəalizə edirlər. Müəssisələrin sərəncamı-na daxil olan pul aktivlər i bu və ya başqa pul fondlarını təşkil edir ki, bunlardan da sonra planlı qaydada müəyyən məqsədlər üçün istifadə olunur. Bələliklə, pul aktivlərindən maliyyə formasında istifadə edilməsi, müəssisələrinin istehsal təsərrüfat fəaliyyətinin cəhətlərindən biri, onun ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Müəssisələrin gələcək fəaliyyəti onların dövriyyə aktivləri ilə nə dərəcədə təmin edilməsindən xeyli asılıdır. Dövriyyə aktivlərinin çatışmamazlığı təkrar istehsalın gedişinə mane olur, müəssisədə maliyyə çətinliyi baş verir. Dövriyyə aktivlərinin artıqlığı isə onun dövriyyə sürətinin azalmasına, aktivlərin

dövriyyedən yayınmasına və rentabelliyn aşağı düşməsinə səbəb olur. Ona görə də istehsal prosesinin dövriyyə aktivlərinə olan ehtiyacının düzgün müəyyən edilib, istehsalın bu aktivlərlə lazımı dərəcədə təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin təsərrüfat istehsal fəaliyyətinin ahəngdar, fasiləsiz həyata keçirilməsinin təmin edilməsində dövriyyə aktivlərlərinin formalaşdırılması həmiyyətli rol oynayır. Öz növbəsində, dövriyyə aktivlərlərinin formalaşdırılması, onların səmərəli sərfinin həyata keçirilməsi və bu prosesə nəzarət edilməsi, dövriyyə aktivlərlərinin normalaşdırılmasını tələb edir.

Dövriyyə aktivlərinin normlaşdırılması müəssisədə iqtisadi fəaliyyətin əsas ələməntlərindən biridir. Dövriyyə aktivlərinin normalaşdırılması müəssi-sədə istehsal–maliyyə fəaliyyətinin normalaşdırılmasında, maddi həvəslən–dirmənin həyata keçirilməsində, istehsal ehtiyatlarının aşkara çıxarılmasında, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məhsulların rəqabət qabiliyyətinin daha da artırılmasını tələb edən indiki şərait, materiallara qənaət edilməsi məqsədi ilə texniki–iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış material sərfi normalarının işlənilib hazırlanmasını və tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Material sərfi normalarının mütərəqqiliyi normalaşdırmanın əsas prinsipi olmaqla, özündə texniki tərəqqinin son nailiyyətlərini, texnoloji prosesin və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsini, mövcud qabaqcıl təcrübədən istifadəni də əks etdirməlidir. Buna görə də material sərfi normaları daim azalma istiqamətində dəyişdirilməlidir. Dövriyyə aktivlərinin normalaşdırılması dedikdə norma və normativlərin müəyyən edilməsi başa düşülür.

Dövriyyə aktivlərinin norması dedikdə müəssisənin normal fəaliyyəti şəraitində bu və ya digər material dəyərlərinin ehtiyatının onların günlük sərfinə olan nisbəti nəzərdə tutulur. Bir qayda olaraq dövriyyə aktivlərinin norması sərf günləri ilə ölçülür. Bir sıra material dəyərləri üzrə sərf normaları isə onların ehtiyatının əmtəəlik məhsulun dəyərinə (qablar üzrə), avadanlığın dəyərinə (ehtiyat hissələri üzrə), işçilərin sayına (azqiymətli və tezaşınan predmetlər üzrə) nisbəti ilə ölçülür.

Dövriyyə aktivlərlərinin normativi dedikdə isə müəssisəyə lazım olan əmtəə - material dəyərlərinin orta ehtiyatının (orta qalığının) pulla ifadə edilmiş minimum qalığı başa düşülür. Dövriyyə aktivlərinin normativi onların günlük sərfinin həcmnin (pula ifadə edilmiş) dövriyyə aktivlərlərinin normalarına hasilinə bərabərdir.

Material dəyərlərinin sərf normalarının və ehtiyatlarının həcmnin müəyyən edilməsi müəssisənin dövriyyə aktivlərinin formalaşdırılmasında və səmərəli istifadə edilməsində mühüm rol oynayır. Dövriyyə aktivlərinin normalaşdırılmasında əsas vəzifə texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış ələ normativlərin müəyyən edilməsindən ibarətdir ki, onlar müəssisə öz dövriyyə aktivlərindən istifadə etməklə, istehsalın ahəngdar həyata keçirilməsinə, məhsulun normal reallaşdırılmasına, tərəfdaşları ilə hesablaşmaların vaxtında həyata keçirilməsinə imkan vermiş olsun.

Müəssisənin material dəyərlərinin ehtiyatları iki hissəyə bölünür: cari və zəmanətli (sığortalı). Material dəyərlərinin cari ehtiyatları, bir qayda olaraq, onların müəssisəyə gətirildiyi iki növbəti dəfə arasındakı müddətdə müəssisənin normal fəaliyyətinin təmin edilməsinə imkan verən miqdarda müəyyən edilir. Material dəyərlərinin zəmanətli (sığortah) ehtiyatı bu və ya digər səbəbdən mal-material gətirilməsi ləngidikdə və ya istehsal planı artıqlaması ilə yerinə yetirildikdə istehsalın ahəngdrliğının təmin edilməsi üçün yaradılır.

Zəmanətli (sığortah) ehtiyatların miqdarı müəyyən edilərkən ya mal göndərilməsi müddətlərinin pozulmasının orta kəmiyyəti, ya da həmin material dəyərlərinin başqa satıcıdan alınıb gətirilməsinə sərf edilə biləcək vaxt nəzərə alınır. Bir qayda olaraq zəmanətli ehtiyatların həcmi cari ehtiyatların həcmnin 50%-dən çox olmur. Eyni zamanda qəyd etmək lazımdır ki, müəssisənin maddi texniki təhcizatının anbar formasında təşkil edildiyi hallarda zəmanətli ehtiyatlar yaradılmır. Zəmanətli və ya sığortalı ehtiyatlar yalnız müəssisəyə gündəlik tələb olunan material dəyərləri üzrə müəyyən edilir, başqa sözlə, onlar az bir nomənkaturanı əhatə edir. Həminin yaxında yerləşən satıcıdan alınma imkanı olan materiallar üzrə zəmanətli ehtiyatların yaradılmasına da əhtiyac yoxdur.

Sənaye müəssisələrinin dövriyyə aktivləri daim hərəkətdədir. Daim və eyni zamanda müxtəlif formalarda mövcud olan dövriyyə aktivləri, hərəkətləri zamanı mütəmadi olaraq bir formadan başqa formaya keçir – xammal, əsas və köməkçi materiallardan bitməmiş istehsala və yarımfabrikatlara; bitməmiş istehsal və yarımfabrikatlardan – hazır məhsula və yolda olan məhsula; hazır məhsuldan və yolda olan məhsuldan – pul aktivlərinə; pul aktivlərindən isə yenidən - xammal, əsas və köməkçi materiallara çevrilir. Nəticədə, həm istehsal, həm də tədavülü əhatə etməklə, dövriyyə aktivlərinin dövrünü baş verir.

Dövriyyə aktivləri nə qədər sürətlə dövr edərsə, müəssisənin təsərrüfat - istehsal prosesinin ahəngdar həyata keçirilməsi üçün bir o qədər az aktivlər tələb olunar. Dəməli, dövriyyə aktivlərinin dövrünün sürətinin artırılması, onlara olan tələbatın azalması və bu yolla da təsərrüfat istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasının əsas göstəricilərindən biridir. Dövriyyə aktivləri daim hərəkət etdiyindən və eyni zamanda bütün formalarda mövcud olduqlarından, bir dövrü digərindən ayırmaq, demək olar ki, mümkün deyil. Buna görə də dövriyyə aktivlərindən istifadənin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün dolayı göstəricilərdən istifadə edilir.

Müəssisənin dövriyyə aktivlərinə tələbatı daim dəyişir. Müəssisənin öz dövriyyə aktivləri və ona bərabər tutulan aktivlər onun bu aktivlərə olan minimum tələblərini ödəyir. İstehsal– təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində dövriyyə aktivlərinə olan tələbatın artması (məsələn, xammal, material, ehtiyat hissələrinin və s. yeni partiyası almaq, material dəyərləri üzrə normadan artıq yığıma tələbat yaranarkən) baş verərsə o, borc alınan və ya cəlb edilən aktivlər hesabına ödənilir.

Borc alınan aktivlər banklardan alınan müəyyən faiz ödəməklə, qısa müddətli kreditlərdən ibarətdir. Qısamüddətli kreditlər müəyyən müddətə, məqsədə və maddi təminat əsasında verilir. Kreditə görə ödəniləcək faizin miqdarı bankla müəssisə arasında bağlanan müqavilə ilə tənzim olunur. Kredit vaxtında ödənilmədikdə bank faizinin miqdarı artırılır. Banklar tərəfindən müəssisələrə qısamüddətli kreditlərin (müəyyən faiz müqabilində) verilməsi müəssisələri öz sərəncamlarında olan dövriyyə aktivlərindən daha səmərəli istifadə etməyə sövq edir.

Müəssisənin digər müəssisələrə kreditor borcları, plandankənar cəlb edilmiş (borc almış) dövriyyə aktivlərinin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu o zaman baş verir ki, müəssisə ya aldığı malların haqqını vaxtında ödəmir, ya da mal-material dəyərləri müəssisəyə onların haqqı ödənilməmişdən əvvəl daxil olur və s. Bələ olduqda müəssisə öz dövriyyə aktivlərinin bir hissəsinin digər müəssisələrin dövriyyə aktivləri hesabına formalaşdırmış olur. Qeyd edilənlərdən başqa, dövriyyə aktivləri digər mənbələr hesabına, məsələn, digər müəssisədən müvəqqəti maliyyə yardımını almaq hesabına da formalaşa bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövriyyə vəsaitinin səmərəli istifadə edilməsi məsələləri, yəni ödəmə qabiliyyəti, maliyyə sabitliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər xüsusi dövriyyə vəsaitinin yetərliliyinin təhlilində nöqsanlar aşkar edilirsə, onların əmələgəlmə səbəbləri araşdırılmalı, həmin nöqsanların aradan qaldırılması mənbələri axtarılmalı və dövriyyə vəsaitinin səmərəli istifadəsini təmin edən yollar göstərilməlidir. Bu məsələlərin həll edilməsi müəssisənin maliyyə xidmətinin əsas vəzifəsidir.

1.6. Dövriyyə aktivlərindən səmərəli istifadənin əhəmiyyəti.

Hər bir müəssisənin əsas məqsədlərindən biri öz daxili maliyyə ehtiyatlarını artırmaqdan ibarətdir, çünki onun səmərəli fəaliyyəti məhz bu ehtiyatların mövcudluğundan asılıdır. Təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan və təsərrüfatdaxili (işçilərin əmək haqqı, sosial müdafiənin gücləndirilməsi, maddi həvəsləndirmə tədbirləri və s.), təsərrüfatdan kənar (vergi və sığorta ödəmələri, kreditlərin qaytarılması, mal-materiala görə kreditor borclarının ödənilməsi və s.) maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, elmi - texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən bəhrələnməklə təkrar istehsalın genişləndirilməsi və, ümumiyyətlə, həmin təsərrüfat subyektinin əmtəə bazarında imicini artırmaq məqsədilə digər zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün pul gəlirləri və daxilolmalar müəssisənin maliyyə ehtiyatlarını təşkil edir.

Dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi müasir təsərrüfatçılıq şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin ən

başlıca maliyyə göstəricisi onların nə dərəcədə dövr etməsidir. Dövriyyə vəsaitinin dövr etməsi sürəti müəssisənin işinin mühüm iqtisadi göstəricilərindən biridir. Vəsait nə qədər tez dövr edərsə, o tədavül sferasında və istehsal sferasında nə qədər az müddət qalarsa müəssisəyə bir o qədər az dövriyyə vəsaiti lazım olacaqdır. Dövriyyə vəsaitlərinin hərəkətinin sürətləndirilməsi onlara olan tələbatı azaldır, istehsalı genişləndirmək üçün maddi resursları azad edir, müəssisənin rentabelliğini artırır və bütövlükdə müəssisənin fəaliyyətini yaxşılaşdırır. Dövriyyə vəsaitindən istifadə göstəricilərini müəyyən edərkən onların hesablanması üçün əsas götürülən rəqəmlərin düzgün kombinasiyası mühüm şərtlərdən biridir. Məlumdur ki, əgər müəssisədə məhsul istehsal olunmuşsa, lakin reallaşdırılmayıbsa bu heç də dövriyyə vəsaitinin dövrünün başa çatdırılması demək deyildir.

Dövriyyə vəsaitin dövretmə sürəti onların istehsal ehtiyatları formasında olduğu vaxtdan da asılıdır. İstehsal həcmi və sürəti əvvəlki tempdə qalmaq şərtlə istehsal ehtiyatları nə qədər az olarsa müəssisənin vəsaiti bir o qədər yüksək sürətlə dövr edir. Buna görə də vəsaitin dövretməsini sürətləndirmək üçün təchizatın düzgün təşkil edilməsi, material və xammalın istehsala daha tez çatdırılması, anbar təsərrüfatının qaydaya salınması böyük əhəmiyyətə malikdir. Müəssisələrdə material - yanacaq ehtiyatlarının artıq toplanması maliyyə çətinliklərinə səbəb olur. Belə müəssisələr vaxtında debitor borclarını, bank kreditlərini, büdcəyə ayırmaları və s. ödəyə bilmir, bunun üçün də cərimə və peniya verməyə məcbur olurlar. Bunların hamısı məhsulun maya dəyərini artırır.

Dövriyyə vəsaitinin dövrünü hazır məhsul pul formasına keçəndən, yeni satılandan sonra başa çatdırılmış olur. Yalnız bundan sonra müəssisə lazımı maddi vəsait əldə edərək dövriyyə vəsaitinin dövrünə yenidən başlamaq imkanına malik olur. Odur ki, dövriyyə vəsaitinin istifadə göstəriciləri hesablandıqda bütün əmtəlik məhsul deyil, yalnız faktiki satılmış hissənin dəyəri əsas götürülməlidir. Adətən ilin ayrı - ayrı dövrlərində dövriyyə vəsaitinin qalığı müxtəlif olduğundan, bu müəyyən təqvim gününə hesablanılan vəsaitin istifadə göstəricilərinə böyük təsir göstərə bilər. Buna görə də müəssisələrin əməli işində dövriyyə vəsaitinin

istifadə göstəricilərini hesabladıqda dövrüyyə vəsaitinin müəyyən müddət üçün ümumi həcmi deyil, yalnız onun faktiki qalığı əsas götürülür.

Müəssisədə maliyyə ehtiyatlarının toplanması və artırılması nə qədər zəruri şərtdirsə, onlardan düzgün və səmərəli istifadə etmək bir o qədər vacib amildir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə ehtiyatlarından istifadənin istiqamətləri geniş və çoxşaxəlidir. Bu istiqamətlər arasında vergi və məcburi sığorta ödənişləri, istifadə olunmuş bank kreditlərinə görə faiz ödəmələri, alınmış xammal materialların dəyərinin ödənilməsi öncül yer tuturlar. Digər vacib istiqamətləri belə qruplaşdırmaq olar:

- * əsaslı kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi;
- * qiymətli kağızlarda olan maliyyə ehtiyatlarının investisiyalaşdırılması;
- * sosial təyinatlı xüsusi pul fondlarının formalaşdırılmasına yönəldilən maliyyə ehtiyatları.

Müəssisənin fəaliyyət prosesi tsiklik xarakter daşıyır. Bir tsikl ərzində zəruri resursların cəlb edilməsi, onların istehsal prosesində birləşdirilməsi, məhsul istehsalı, istehsal edilən məhsulun satışı və son maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi baş verir. O da məlumdur ki, müəssisənin idarə edilməsinin ümumi funksiyalarının yönəldildiyi irəlşdirilmiş və nisbətən müstəqil iqtisadi obyektlərə pul resursları (daha dəqiq desək, maliyyə resursları), əmək resursları və istehsal vasitələridir (əmək alətləri və predmetləri) daxildir.

Müəssisənin strukturundan asılı olmayaraq, bütün hallarda müəssisənin maliyyə xidmətinin başlıca vəzifələri aşağıdakılardır:

- a) ümumi maliyyə təhlili və qiymətləndirilməsi;
- b) müəssisənin maliyyə resursları ilə təmin edilməsi (başqa sözlə, aktivlər mənbələrinin idarə edilməsi);
- c) maliyyə resurslarının bölgüsü (müəssisənin investisiya siyasəti və maliyyə aktivlərinin idarə edilməsi).

Birinci funksiya çərçivəsində müəssisənin maliyyə xidməti aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- müəssisənin aktivlərinin və bunların maliyyələşdirilməsi mənbələrinin ümumi şəkildə qiymətləndirilməsi;
- müəssisənin əldə olunmuş iqtisadi imkanlarının saxlanması və onun fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün zəruri olan resursların tərkibinin və həcmnin qiymətləndirilməsi;
- əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinin ümumi şəkildə təhlili və qiymətləndirilməsi;
- maliyyə resurslarının vəziyyətinə və səmərəli istifadəsinə nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi.

İkinci funksiya çərçivəsində müəssisənin maliyyə xidməti aşağıdakı məsələlərin dəqiq qiymətləndirilməsini həyata keçirirlər:

- tələb olunan maliyyə resurslarının həcmi;
- həmin maliyyə resurslarının əldə edilməsi formaları (uzunmüddətli yaxud qısamüddətli kredit, nağd aktivlər lər);
- resursların əldə oluna bilmə dərəcəsi və verilməsi müddətləri (maliyyə resurslarının əldə oluna bilmə dərəcəsi müqavilə şərtləri ilə müəyyən edilə bilər; maliyyə resursları zəruri həcmlərdə və lazımı zaman anında alınmalıdır);
- konkret resurs növlərinin əldə olunmasının qiyməti (faiz dərəcələri, bu və ya başqa aktivlər mənbəyinin verilməsinin formal və qeyri-formal şərtləri);
- bu və ya digər aktivlər mənbəyi ilə əlaqədar riskin dərəcəsi (məsələn, aktivlər mənbəyi kimi müddətli bank ssudalarına nisbətən mülkiyyətçinin öz kapitalından istifadə riski daha azdır).

Müəssisənin maliyyə xidmətinin üçüncü funksiyası investisiya xarakteri uzunmüddətli və qısamüddətli qərarların təhlilini və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman təhlil olunan və qiymətləndirilən məsələlər aşağıdakılardır:

- maliyyə resurslarının digər növ (material, əmək, pul) resurslara transformasiyasının optimallığı;
- əsas fondlara qoyuluşların (əsaslı tikintinin) məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi, bunların tərkibi və quruluşu;
- dövriyyə aktivlər lərinin optimallığı;

– maliyyə qoyuluşlarının səmərəliliyi və s.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsinin (cari kapitaldan istifadənin) mühüm mərhələlərindən biri cari kapitalın (dövriyyə aktivlərinin) dövretmə sürətinin təhlil olunmasıdır. «Cari kapital» termini (onun sinonimi ölkəmizin uçot təcrübəsində dövriyyə aktivləri) kommersiya təşkilatının cari aktivlərinə aid edilir. Cari kapital istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin edir.

Dövriyyə aktivlərindən istifadə göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün, hər şeydən əvvəl, istehsal prosesinin sürətini artırmaq lazımdır, dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinə sürətləndirmək üçün istehsal dövrünün qısaldılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Istehsal dövrü nə qədər qısa olarsa, məhsulu əldə etmək üçün istehsala bir o qədər az aktivlər sərf etmək lazım gəlir.

Aktivlərin dövriyyə sürəti onların istehsal ehtiyatları formasında olduğu vaxtdan da asılıdır. Istehsal həcmi və sürəti əvvəlki tempdə qalmaq şərtlə istehsal ehtiyatları nə qədər az olarsa müəssisənin aktivləri bir o qədər yüksək sürətlə dövr edər. Buna görə də aktivlərin dövretməsinə sürətləndirmək üçün təhcizatın düzgün təşkil edilməsi, material və xammalın istehsala daha tez çatdırılması, anbar təsərrüfatının qaydaya salınması böyük əhəmiyyətə malikdir. Müəssisələrdə material–yanacaq ehtiyatlarının artıq toplanması maliyyə çətinliklərinə səbəb olur. Belə müəssisələr vaxtında debitor borclarını, bank kreditlərini, büdcəyə ayırmaları və s. ödəyə bilmir, bunun üçün də cərimə və peniya verməyə məcbur olurlar. Bunların hamısı məhsulun maya dəyərini artırır.

Tədavül sferasında dövriyyə aktivlərinin dövretməsinə sürətləndirmək üçün ən başlıca yol hazır məhsulun ləngidilmədən satışının təşkil edilməsidir. Bu işdə mühasibat və maliyyə sənədlərinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi (informasiya texnologiyasının, elektron poçtun tətbiqi), tərəfmüqabil təsərrüfat subyektləri ilə müqavilələrin vaxtında bağlanması, marketinq xidmətinin genişləndirilməsi kimi tədbirlərin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

II Fəsil. Dövriyyə aktivlərinin maliyyə təminatının təhlili

2.1. Dövriyyə aktivlərinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin ümumi qiymətləndirilməsi

Təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən ən mühüm amil dövriyyə vəsaitinin mövcudluğudur. Təşkilatın dövriyyə vəsaitləri özlərinin sərəncamında olur və onlar həmin vəsaitdən düzgün və səmərəli istifadə olunması üçün tam məsuliyyət daşıyırlar. Xüsusi dövriyyə vəsaitinin mövcudluğu və

saxlanması, xüsusi və borc dövriyyə vəsaiti arasındakı nisbət müəssisənin maliyyə sabitliyinin səviyyəsini, onun maliyyə bazarında vəziyyətini, qiymətli kağızlar buraxılışı və əlavə maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi imkanını xarakterizə edir.

Cari aktivlərin formalaşması sistemi dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin sürətinə və ondan istifadənin effektivinə təsir göstərir. Cari aktivlərin artıqlığı onu göstərir ki, kapitalın bir hissəsi fəaliyyət göstərmir və gəlir gətirmir. Cari kapitalının çatışmamazlığını müasir dövrdə bütün müəssisələr praktiki olaraq hiss edirlər və bu isə istehsal prosesinin gedişatını ləngidir.

Müəssisənin vəsait mənbələrinin strukturunun qiymətləndirilməsi mühasibat informasiyasının həm daxili və həm də xarici istifadəçiləri tərəfindən aparılır. Xarici istifadəçilər (banklar, investorlar, kreditorlar) saziş bağlayan zaman maliyyə riski nöqteyi-nəzərinə müəssisənin ümumi vəsait mənbəyi məbləğinin tərkibində xüsusi vəsait mənbəyinin payının dəyişməsinə qiymətləndirirlər. Xüsusi vəsait mənbələrinin payının azalması riski gücləndirir (artırır).

Maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının cəlb edilmiş və yaxud kənar mənbələrini dörd əsas qrupa bölmək olar: xüsusi, borc alınmış, təkrar bölgü qaydasında daxilolmalar və büdcə təxsisatları. Bu bölgü kapital qoyuluşunun forması ilə şərtlənir. Maliyyə resursları müəssisə tərəfindən istehsal və investisiya fəaliyyəti prosesində istifadə edilir. Onlar daimi hərəkətdədirlər və bu ehtiyatların yalnız bir hissəsi nağd pul şəklində müəssisənin bankdakı hesablaşma hesabında və yaxud müəssisənin xəzinəsində mövcud olur. Maliyyə dayanıqlığını qorumaq və bazar təsərrüfatı sistemində sabit yer tutmaq qayğısı ilə hər bir müəssisə öz maliyyə resurslarını fəaliyyət növləri üzrə və müəyyən zaman kəsiyində bölüşdürür. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu proseslərin dərinləşməsi maliyyə işinin mürəkkəbləşməsinə və təcrübədə yeri gəldikcə yeni xüsusi maliyyə alətlərinin istifadəsinə gətirib çıxarır.

Əmlakın mənbələrinin strukturunun daxili təhlili müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin alternativ variantını qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Bu zaman seçilmənin əsas meyarı borc vəsaitinin cəlb olunması şəraiti, onların

«qiyməti», risk dərəcəsi, istifadənin müəm kün istiqamətləri və i.a. hesab edilir. Ümumi halda, təşkilati-hüquqi formasından və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hər hansı müəssisənin əmlakının formalaşması mənbələrinin xüsusi və borc vəsaitləri təşkil edir. Müəssisənin maliyyə resursları yaranma mənbəyinə və mənşəyinə görə xüsusi və cəlb edilmiş (borc) hesurslara bölünürlər. Müəssisələr müxtəlif mülkiyyət, təşkilati-hüquqi və təşkilati-iqtisadi formalarda olduqlarından, onların xüsusi vəsaitlərinin yaranma mənbələri də xeyli dərəcədə fərqlənir.

Dövriyyə vəsaitlərinin təşkilinin mühüm prinsiplərindən biri onların yaranma mənbələrinə görə təsnifləşdirilməsidir. Təşkilatın dövriyyə vəsaitləri müxtəlif mənbələr hesabına formalaşır ki, onları üç qrupa bölmək olar: 1) xüsusi dövriyyə vəsaitləri və onlara bərabər tutulan dövriyyə vəsaitləri; 2) borc vəsaitləri; 3) cəlb edilmiş vəsaitlər.

Müəssisənin xüsusi dövriyyə aktivlər ləri müəssisə istifadəyə verilən andan sahibkar tərəfindən (dövlət və ya qəyri-dövlət) onun sərəncamına verilən və daim müəssisənin ixtiyarında olan aktivlərə deyilir. Müəssisənin istehsal proqramını, istehsalın həcmi dəyişdikdə dövriyyə aktivlər lərinin məbləği artırıla (müəssisənin mənfəəti hesabına) və ya azaldıla (dövriyyə aktivlərinin bir hissəsi istehsal prosesindən çıxarıla) bilər.

Müəssisələrin xüsusi aktivləri, əsasən, aşağıdakı mənbələrdən formalaşır:

- mülkiyyətçi tərəfindən verilən kapital – onun əsas hissəsini təşkil edən nizamnamə fondu (səhmlərin satışından gələn aktivlər lər, mülkiyyətçi və təsisçilərin pay aktivlər ləri);
- hüquqi və fiziki şəxslərin sair aktivlər ləri (məqsədli maliyyələşdirmə, ianələr, xəyriyyə aktivlər ləri və s.).
- müəssisənin yaratdığı ehtiyatlar (ehtiyat kapitalı, əlavə kapital və yığılmış mənfəət);

Ümumi olaraq müəssisənin xüsusi vəsait mənbələrinin həcminə dair informasiyalar balansın üçüncü bölməsində göstərilir. Onlara birinci növbədə aşağıdakılar aid edilir:

1. Nominal (nizamnamə) kapitalı – müəssisə yaradılarkən onun əmlakına təsisçilər tərəfindən qoyulan vəsaitlərin məcmusunu dəyər ifadəsində əks etdirir. Nizamnamə kapitalının həcmi təsis sənədləri ilə nizama salınır və təsisçi sənədlərində müvafiq dəyişmələrin aparılması yalnız müəssisənin təsisçilərinin qərarlarına əsasən dəyişdirilə bilər;

2. Kapital ehtiyatları – qanunvericiliyə müvafiq olaraq mənfəətdən ayırmalar yolu ilə müəssisə tərəfindən yaradılan xüsusi vəsait mənbəyidir. Ehtiyat fondunun ciddi məqsədli təyinatı vardır. Bu fond vəsaiti hesabat işinin mənfəəti olmadıqda yaxud çatışmadıqda iştirakçıların gəlirlərinin örtülməsinə hesabat ilində müəssisənin zərərlərinin örtülməsinə istifadə edilir və i.a.

3. Bölüşdürülməmiş mənfəət – hesabat tərtib olunan tarixə müəssisənin bölüşdürülməmiş xalis mənfəətinin hissəsi xüsusi vəsaitin mənbəyi hesab edilir;

Dövriyyə vəsaitinin yaradılmasının daxili mənbəyinin mühüm elementlərindən biri sabit passivlərdir. Həmin vəsaitlər müəssisəyə aid deyildir, onun maliyyə planında nəzərə alınmır. Həmin vəsaitlərin mövcudluğu sabit xarakter daşıdığından xüsusi vəsaitlərə bərabər tutulur. Sabit passivlər müəyyən hədlər daxilində müəssisənin və müəssisənin öz vəsaitlərinə bərabər tutulur.

Belə vəsaitlər onların minimal qalığı məbləğində dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması mənbəyinə qismində çıxış edir. Bura mininimal, aydan aya keçən müəssisənin işçilərinə əməyin ödənişi üzrə borclar, gələcək xərclərin (işçilərin məzuniyyəti, təmir işləri, ilin sonunda mükafatlandırma ilə əldəqədar xərclər) ödənilməsi üzrə ehtiyatlar, büdcəyə və qeyri büdcəyə minimal, aydan aya keçən borclar, elektrik enerjisi üzrə cari xərclər, telefon - rabitə xərcləri, məhsula görə qabaqcadan ödəniş formasında alınmış məbləq, qaytarılan taralara görə alıcıların behləri üzrə vəsaitlər və və s. aid edilir. Bu vəsaitlər formal olaraq müəssisənin olmasa da hesablaşmaların müasir sistemə görə daim müəssisənin sərəncamında olur və müəssisə tərəfindən dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə istifadə edilir.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinə ümumi tələbinin azaldılması və onlardan istifadənin səmərəliliyinin stimullaşdırılması üçün cədb edilmiş vəsaitlərdən

istifadə olunması məqsədə uyğundur. Borc vəsaitləri əsasən qısamüddətli kreditlərdən ibarətdir ki, onların köməkliyi ilə müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinə müvəqqəti əlavə tələb ödənilir. Buna görə də bank kreditləri dövriyyə vəsaitlərinin formalaşmasının ikinci mühüm mənbəyi hesab olunur.

Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması üçün kreditlərin cəlb olunmasının məqsədi mövsümi istehsal prosesi ilə əlaqədar mövsümi xammal ehtiyatlarının, materialların və xərclərin kreditləşdirilməsi, xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığının müvəqqəti tamamlanması, hesablaşmaların aparılmasıdır. Müasir şəraitdə borc vəsaitləri dövriyyə kapitalının formalaşması mənbələrinin tərkibində mühüm və perspektiv əhəmiyyət kəsb edir. Borc vəsaitləri müəssisənin vəsaitlərə müvəqqəti əlavə tələbatını ödəyirlər. Sözü gedən vəsaitlərə hər şeydən əvvəl, qısamüddətli bank kreditləri, kommersiya kreditləri, investisiya vergi krediti, borclar, işçilərin investisiya payları addır.

Qısamüddətli bank kreditləri formasında dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi ilə yanaşı bazar iqtisadiyyatında kommersiya krediti geniş yayılmışdır. Alıcı-şirkət əmtəə-material dəyərlərini əldə etdikdə onların dəyəri mal göndərən tərəfindən müəyyən edilmiş müddətlərdə ödəyir. Beləliklə, mal göndərən həmin müddət üçün alıcıya kommersiya krediti verir.

Kommersiya kreditini müəssisə mal - material tədarük etdikdə, yaxud malgöndərən təşkilatda istehsalat ehtiyatları yaratdıqda ala bilər. Bu növ kredit əksər kiçik müəssisələr üçün maliyyələşmənin əsas mənbəyidir. Kapitalın cəlb edilməsinin bütün digər hallarında olduğu kimi, kommersiya krediti alan müəssisə asılılıq probleminə xüsusi diqqət yetirməlidir. Çünki malgöndərən müəssisəyə əlverişsiz qiymətlər və yaxud daha aşağı keyfiyyətli mal “sırıya” və tələb edə bilər ki, müəssisə onun rəqibləri ilə işgüzar əlaqələri kəssin, həmçinin digər qeyri - münasib şərtləri yerinə yetirsin.

Dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın örtülməsi məqsədi ilə borc vəsaitlərinin cəlb olunması qismində təşkilat dövriyyəyə qiymətli kağızlar-istiqrazlar buraxa bilər. Bununla da emitentlə istiqraz sahibi arasında borc münasibətləri yaranır.

Cəlb edilmiş vəsaitlərin tərkibi və dinamikasına dair məlumatlar balansın dördüncü və beşinci bölməsində əks etdirilir. Onlara aşağıdakılar aid edilir:

1. Uzunmüddətli bank kreditləri müəssisənin ölkə ərazisindən və xarici banklardan Milli və xarici valyuta ilə bir ildən artıq müddətə aldığı bank ssudaları;
2. Qısamüddətli bank kreditləri müəssisənin ölkə ərazisindəki və xarici banklardan Milli və xarici valyutalarla bir ildən atıq olmayan müddətdə aldığı bank ssudaları;
3. Qısamüddətli borclar müəssisənin ölkə ərazisindəki və xarici borc verənlərdən bankdan başqa Milli və xarici valyuta ilə bir ildən artıq olmayan müddətə aldığı borclar;
4. Uzunmüddətli borclar müəssisənin bir ildən artıq müddətə borc verənlərdən aldığı borclara;
5. Əmtəə-material dəyərliliərinin alınması yaxud xidmətli istehlakı vaxtı ilə onun faktiki ödə əsi müddəti arasındakı uyğunsuzluq nəticəsində əmələ gələn malgöndərən və podratçılara müəssisənin kreditor borcları;
6. Ayırmalar vaxıt ilə ödəmə tarixi arasındakı uyğunsuzluq nəticəsində meydana çıxan büdcə ilə hesablaşmalar üzrə müəssisənin borcları;
7. Əmək ödənişi üzrə öz işçiləri qarşısında müəssisənin öhdəlik borcları;
8. Öhdəliklərin əmələ gəlmə vaxtı ilə ödəmə tarixi arasındakı uyğunsuzluğa görə sosial sığorta və təminat təşkilatlarına müəssisənin borcları;
9. Sair təsərrüfat kontraqentlərlə müəssisənin borcları.

Bütün maliyyə əməliyyatları: büdcəyə ödəmələr, büdcədən maliyyələşmə, pensiya və müavinətlərin ödənilməsi, müəssisələrdə yaradılan məqsədli pul aktivlər i fondları (amortizasiya fondu, əmək haqqı fondu, sosial inkişaf fondu və s.) özündə dəyərin hərəkətini, onun bölgüsünü pul formasında ifadə edir. Başqa sözlə, maliyyə–təsərrüfat subyektlərinin (müəssisə və təşkilatların) və dövlətin pul aktivlər i fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və bunların təkrar istehsal, stimullaşdırma və cəmiyyətin sosial əhtiyaclarının ödənilməsi üçün istifadə edilməsi prosesində meydana çıxan pul münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir.

Maliyyə sisteminin hər bir həlqəsi də, öz növbəsində, subyektlərin sahə mənsubiyyətindən, mülkiyyət formasından, fəaliyyət xarakterindən və başqa amillərdən asılı olaraq, ayrı–ayrı hissələrə bölünür. Maliyyə sisteminin qeyd edilən sahə və həlqələri arasındakı əlaqələrin mahiyyəti onların fəaliyyətinin qarşılıqlı maliyyə təminatından ibarətdir ki, bu da vergilər, yığımlar, ayırmalar, rüsumlar, cərimələr, təxsisatlar və s. formalarda ifadə olunur. Bu qarşılıqlı əlaqələrin bünövrəsində təsərrüfat subyektlərinin (müəssisələrin, təşkilatların) maliyyəsi, daha dəqiq desək, təkrar istehsal məsrəflərinin maliyyə təminatı dayanır. Belə maliyyə təminatı üç formada həyata keçirilir: özünümaliyyələşdirmə, kreditləşdirmə, dövlət maliyyələşdirilməsi. Maliyyə təminatının qeyd olunan bu formaları arasında nisbətlərin optimallaşdırılması dövlət tərəfindən müvafiq maliyyə siyasətinin tətbiqi yolu ilə təmin edilir.

Dövriyyə aktivlərinin mövcudluğu müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biri hesab olunur. Məlumdur ki, hər bir təsərrüfat subyekti dövriyyə aktivlərindən düzgün və səmərəli istifadə olunması üçün tam məsuliyyət daşıyır. Müəssisənin maliyyə sabitliyinin səviyyəsi, onun maliyyə bazarında vəziyyəti, qiymətli kağızlar buraxılışı və əlavə maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi imkanı xüsusi dövriyyə aktivlərinin mövcudluğu və saxlanılması, xüsusi və borc dövriyyə aktivləri arasındakı nisbətdənliyə bağlıdır.

Müəssisələrə maliyyə resursları istehsal vasitələri əldə etmək, maliyyə ehtiyatları yaratmaq, işçi qüvvəsini işə cəlb etmək, büdcə və mal göndərənlərlə hesablaşmaq, bank borclarını ödəmək (aldıqları kreditlər üçün) və s. məqsədlər üçün lazımdır. Maliyyə resursları yaratmaq və onlardan istifadə etmək – müəssisələrin istehsal-təsərrüfat və digər fəaliyyət növlərinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu o deməkdir ki, hər bir müəssisənin maliyyə vəziyyəti bilavasitə onun fəaliyyətinin nəticəsindən asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə resursları əsasən, aşağıdakı mənbələr hesabına yaradılır (cədvəl 2.1):

Cədvəl 2.1

Müəssisənin maliyyə resursları və onların mənbələrinin təsnifatı

Maliyyə resursları	Maliyyə ehtiyatlarının mənbəyi
1.1. Amortizasiya (əsas aktivlər və qəyri-maddi aktivlərə köhnəlmənin hesablanması)	Satısdan pul gəliri
1.2. Balans mənfəəti	
1.2.1. Məhsul satışı və xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan mənfəət (sahibkarlıq gəliri)	Satısdan pul gəliri
1.2.2. Digər satısdan əldə olunan mənfəət	Digər satısdan pul gəlirləri
1.2.3. Satısdan kənar nəticələrin saldosu	Satısdan kənar gəlirlər
1.3. Ehtiyat fondu.	Xalis mənfəət
1.4. Sığorta ehtiyatları	Maya dəyəri
1.5. Digər	
2. Borc	
2.1. Bank krediti	Müvafiq investorların resursları
2.2. Digər maliyyə institutlarının kreditləri	
2.3. Büdcə krediti	
2.4. Kommərsiya krediti	
2.5. Daim dövriyyədə olan kreditör borcu	
2.6. Digər	
3. Cəlb edilən	
3.1. Cari investisiya fəaliyyətində pay iştirakı	Müvafiq investörlərin resursları
3.2. Qiymətli kağızların emissiyasından əldə olunan aktivlər	
3.3. Əmək kollektivi üzvlərinin, hüquqi və fiziki şəxslərin pay və digər üzvlük haqları	
3.4. Sığorta ödəmələri	
3.5. Kreditör borcları	
3.6. İcarə üzrə (əsas fondlar və digər əmlakın) ödəmələrin daxil olması	
3.7. Digər	
4. Büdcədən ayırmalar və büdcədən kənar fondlardan daxilolmalar.	Büdcə maliyyələşdirilməsi və büdcədən kənar fondların aktivləri.

Müəssisələrdə istehsal proqramının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması onların maliyyə vəziyyətinin yaxşı olmasının həllədiçi şərtidir. Digər tərəfdən, istehsal proqramının yerinə yetirilməsi də öz növbəsində müəssisənin maliyyə

vəziyyətindən və onun maliyyə planını yerinə yetirməsindən asılıdır. Maliyyə resurslarının düzgün formalaşdırılması və yerləşdirilməsi, maliyyə intizamı gözlənilməsi şəraitində müəssisə bütün tapşırıqları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilər. Əksinə, müəssisə öz maliyyə təsərrüfatını pis təşkil edərsə, bu halda onun lazımi miqdarda xammal və material almağa, hesablaşmaları həyata keçirməyə imkanı olmayacaq, bu isə, öz növbəsində, müəssisənin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərəcəkdir.

Müəssisənin maliyyə resursları – potensial mobilləsmə və immobiləsmə imkanlarına malik, daha doğrusu, hərəkətli (aktiv) və hərəkətsiz vəziyyətdə olan ciddi məqsədli istifadə əhdilən pul aktivlər lərinin məcmusudur. Müəssisənin sərəncamında olan, istehsal və sosial inkisafı üçün zəruriyyət kəsb edən pul məsrəfləri və ayırmalarının həyata keçirilməsinə yönəldilən bütün pul gəlirləri, daxilolmaları maliyyə resurslarının mənbələrini təşkil edir.

Dövriyyə aktivlərinin təşkilinin mühüm prinsiplərindən biri onların yaranma mənbələrinə görə təsnifləşdirilməsidir. Müəssisənin dövriyyə aktivləri müxtəlif mənbələr hesabına formalaşır ki, onları üç qrupa bölmək olar: 1) xüsusi dövriyyə aktivləri və onlara bərabər tutulan dövriyyə aktivləri; 2) borc aktivləri; 3) cəlb edilmiş aktivlər.

Təşkilatın aktivlər mənbələrinin strukturunun (xüsusi və borc aktivlər ləri) qiymətləndirilməsi mühasibat informasiyasının həm daxili və həm də xarici istifadəçiləri tərəfindən aparılır. Aktivlər mənbələrinin strukturunun daxili təhlili təşkilatın fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin alternativ variantını qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Bu zaman seçilmənin əsas meyarı borc aktivlər lərinin cəlb olunması şəraiti, onların «qiyməti», risk dərəcəsi, istifadənin mümkün istiqamətləri və i.ə. hesab edilir. Xüsusi aktivlər mənbələrinin payının azalması riski gücləndirir (artırır). Təşkilatın xüsusi aktivlər mənbələrinə aşağıdakılar aid edilir: nominal (nizamnamə) kapitalı; kapital ehtiyatları; bölüşdürülməmiş mənfəət.

Dövriyyə kapitalının formalaşdırılması mənbələri onlardan istifadənin səmərəliliyini müəyyən edir. Fondların dövrünün spesifik xüsusiyyətləri ilə

şərtlənən xüsusi və cəlb edilmiş aktivlər lər arasında optimal nisbətənin müəyyən olunması idarəetmə sisteminin mühüm vəzifələrindən biridir. Xüsusi, borc və cəlb olunmuş aktivlər mənbələri arasında düzgün nisbətənin yaradılması müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin dövriyyə aktivlərinin yaradılmasının idarə olunması prosesində onların hüquqlarının aktivlərin səmərəli istifadə olunmasına görə məsuliyyətinin artırılması ilə uzlaşdırılması təmin edilməlidir. Xüsusi və cəlb edilmiş aktivlər lərin kifayət qədər minimum həcmi dövriyyənin bütün mərhələlərində dövriyyə kapitalının fasiləsiz hərəkətini, istehsalın material və pul resurslarına tələbatını, eləcə də mal göndərənlər, büdcə, banklar və digər təşkilatlarla hesablaşmaların vaxtında və tam həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Kommersiya təşkilatının vəsait mənbələrini (xüsusi və borc) qiymətləndirmək üçün aşağıdakı cədvəl tərtib edək (cədvəl 2.2).

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, mənbələrin ümumi artımı 103724297 manat yaxud 10,8% artmışdır. Bu artım xüsusi vəsait mənbələrin artması hesabına alınmışdır. Belə ki, xüsusi vəsait mənbələri 3,27% (əsasən bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına) artmışdır, borc vəsait mənbələri isə həmin səviyyədə azalmışdır.

Cədvəl 2.2

Kommersiya təşkilatının xüsusi və borc vəsaitlərinin qiymətləndirilməsi

Vəsaitlərin mənbələri	Ötən il		Hesabat ili		Hesabat dövrü ərzində dəyişmə	
	məbləq, man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləq, man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləq, man.	xüsusi çəkisi, %-lə
A	1	2	3	4	5	6
I. Cəmi mənbələr	963111576	100,0	1066835873	100	+103724297	+10,8
1.1. Xüsusi vəsait mənbəyi ondan:	338728083	35,17	410118341	38,44	+71390258	+3,27
a) Nizamnamə kapitalı	255333532	26,51	255333532	23,93	–	– 2,58

b) Bölüşdürülməmiş mənfəət	83394551	8,66	154784809	14,51	+71390258	+5,85
1.2. Borc və cəlb edilmiş vəsaitlər, cəmi	624383493	64,83	656717532	61,56	+32334039	– 3,27
O cümlədən:						
1.2.1. Uzunmüddətli öhdəliklər, cəmi	242050406	25,13	288435416	27,04	+46385010	+1,9
Ondan:						
a) Uzunmüddətli hesablanmış öhdəliklər	494483	0,05	–	–	– 494483	–
b) Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	555923	0,06	235416	0,02	–320507	– 0,04
c) Sair uzunmüddətli öhdəliklər	241000000	25,02	288200000	27,02	+47200000	+ 1,99
1.2.2. Qısamüddətli öhdəliklər, cəmi	382333087	39,7	368282116	34,52	–14050971	– 5,18
ondan:	6669000	0,69	10738951	1,01	+ 4069951	+ 0,32
a) Qısamüddətli faiz xərci yaradan öhdəliklər						
b) Vergi və sair məcburi ödənişlər (DSMF) üzrə öhdəliklər	179302	0,02	1164236	0,12	+984934	+ 0,09
c) Qısamüddətli kreditör və sair borclar	345145736	35,83	355706930	33,35	+ 10561194	– 2,49
Sair qısamüddətli öhdəliklər	30328173	3,16	390189	0,04	– 29937984	– 3,12

Vəsait mənbələrinin strukturunu xarakterizə edən əsas göstəricilərə aşağıdakılar aid edilir:

$$1. \text{ Müstəqillik əmsalı} = \frac{\text{Xüsusi vəsait mənbələri}}{\text{Balans valyutası}} \times 100. \quad (2.1)$$

Xüsusi vəsait mənbələrinin ümumi balans valyutası məbləğinə müstəqillik əmsalı adlandırılır. Tədqiqat apardığımız təşkilatda bu əmsal ötən ildə 0,3517 və ya 35,17% (338728083: 963111576), hesabat ilində isə 0,3844 və ya 38,44% (410118341: 1066835873) təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, təhlil aparılan dövrdə mənbələrin quruluşunda mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, ötən ildə xüsusi vəsait mənbələri 35,17% təşkil edirdisə, hesabat ilində bu göstərici artaraq 38,44 % təşkil etmiş, cəlb edilmiş mənbələr isə, müvafiq olaraq, 64,83 %-dən 61,56 %-ə enmişdir. Əgər uzunmüddətli öhdəliklərin həcmi 46385010 manat artmışdırsa, qısamüddətli öhdəliklərin həcmi 14050971 manat azalmışdır.

Bazar münasibətləri inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda hesab edirlər ki, əgər bu əmsal 50%-ə bərabər olarsa, yaxud ondan yüksək olarsa kreditörün riski

minimumu bərabər olar. Bu isə o deməkdir ki, xüsusi vəsait hesabına formalaşan əmlakın yarısını satmaqla müəssisə öz borc öhdəliyini ödəyə bilər.

$$2. \text{ Maliyyə sabitliyi əmsalı} = \frac{\text{Xüsusi mənbələr} + \text{Uzunmüddətli borc vəsaitləri}}{\text{Balans valyutası}} \times 100 \quad (2.2)$$

Bu əmsalın qiyməti ilə maliyyələşmə məbləğinin xüsusi çəkisi göstərir ki, müəssisə öz fəaliyyəti prosesində onları uzun müddət istifadə edə bilər.

$$3. \text{ Maliyyələşmə əmsalı} = \frac{\text{Xüsusi mənbələr}}{\text{Borc mənbələri}} \times 100 \quad (2.3)$$

Bu əmsal xüsusi vəsait mənbələri hesabına və borc vəsaitləri hesabına kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin hansı hissəsinin maliyyələşməsini göstərir. Maliyyələşmə əmsalının vahiddən az olması vəziyyəti ödəmə qabiliyyətinin təhlükəli olduğunu sübut edir və kredit alınması mümkünlüyünün çətinləşdiyini göstərir.

Nəzərdən keçirilən göstəricilər üçün göstərilən qiymət tam mənada başa düşülməsi və dərhal qarşısı alınmalıdır. Bir sıra hallarda xüsusi vəsait mənbələrinin payı ümumi mənbə məbləğinin yarısından az da ola bilər. Buna baxmayaraq belə müəssisələr maliyyə sabitliyini kifayət dərəcədə saxlaya bilərlər. Bu birinci növbədə aktivlərin dövriyyə sürəti yüksək olan mümkün hallar vasitəsilə tədarük olunan və satılan məhsullara tələb və təklifin sabit olduğunu və daimi xərclərin aşağı səviyyədə olmasını xarakterizə edən müəssisələrin fəaliyyətinə aid edimlər. Eyni zamanda məqsədli təyinatlı aktivlərin xüsusi çəkisi yüksək olan, vəsaitlərin dövriyyəsi uzun müddətli olan kapital tutumlu müəssisələrdə borc vəsaitlərinin payı 40-50% olduqda onlar üçün maliyyə sabitliyi təhlükəli ola bilər.

Kommersiya təşkilatının əmlakının mənbələrinin strukturunu qiymətləndirən zaman onların aktivlərdə yerləşməsi üsuluna xüsusi diqqət yetirməlidir. Bununla da aktiv və passivlərin təhlilinin ayrılmaz əlaqəsi meydana çıxır. Məlumdur ki, təşkilatlarda onun əmlakının ümumi həcmi artıraraq istifadə olunmayan əsas və dövriyyə vəsaitləri yığılıb qalmışdır. Göstərilən vəziyyətin

mənfi nəticəsinə dövryyədən yayındırılmış vəsaitlərin örtülməsi üçün əlavə maliyyələşmə məbləğinə tələbatın artması aid edilir. Bir haldakı kommersiya təşkilatının xüsusi vəsaitləri məhduddur, deməli fəaliyyətin əlavə maliyyələşmə məbləğlərini bir qayda olaraq bahalı bank kreditləri təşkil edir.

Təhlil apardığımız təşkilatda xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbəti ötən il 0,54 (338728083: 624383493) olmuşdursa, hesabat ilində bu nisbət 0,62 (410118341: 656717532) olmuşdur. Hesablamalar göstərir ki, kommersiya təşkilatının kifayət dərəcədə yüksək maliyyə sabitliyinə və onun kreditorları üçün məhdud riskə malik olmasına dair fikir söyləməyə imkan vermir. Belə ki, təşkilatın həqiqi maliyyə vəziyyəti heç də sabit deyildir. Həqiqətən də ümumi mənbələrin tərkibində borc mənbələrinin payı xeyli yüksəkdir. Lakin təşkilatın əmlakının vəziyyətinin təhlili göstərdi ki, vəsait qoyuluşunun çox hissəsi asan reallaşan aktivlərə qoyulmuşdur. Bu da təsərrüfat subyektinin ödəmə qabiliyyətinə təhlükə yaratmır.

Balans məlumatları üzrə xüsusi mənbələrin təhlilinə onların tərkibi və strukturunun qiymətləndirilməsi ilə başlamaq məqsədəuyğun sayılır. Tədqiqat göstərir ki, təhlil apardığımız təşkilatda nizamnamə kapitalı xüsusi vəsait mənbələrinin tərkibində ötən ildə 26,51%, hesabat ilində isə 23,93%, bölüşdürülməmiş mənfəət isə müvafiq olaraq 8,66% və 14,51% təşkil etmişdir.

2.2. Dövryyə aktivlərinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi xüsusi vəsaitlərin təhlili

Dövryyə aktivlərinin maliyyələşdirmə mənbələrinin tərkibində xüsusi vəsait mənbələri mühüm rol oynamalıdır. Öz xüsusi mənbələri hesabına formalaşdırılan dövryyə aktivləri müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Onlar müəssisənin maliyyə sabitliyi dərəcəsini, maliyyə bazarında onun vəziyyətini səciyyələndirir. Xüsusi dövryyə aktivləri fondların dövretməsinin təşkilində mühüm rol oynayır. Belə ki, kommersiya hesabı əsasında işləyən müəssisələr müəyyən əmlak və operativ müstəqilliyə malik olmalıdır ki, işlərin

rentabelliyni təmin etsin və qəbul edilmiş qərara görə məsullıyyət daşısin. Onların ilkin olaraq təşkilatın təsis olunması və onun nizamnamə kapitalının yaradılması mərhələsində yaradılır. Bu mərhələdə təsisçilərin investisiya aktivlər ləri xüsusi dövriyyə aktivlərinin mənbələri qismində çıxış edir. Sonralar xüsusi dövriyyə aktivləri sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsindən asılı olaraq əldə edilən mənfəət, qiymətli kağızların buraxılışı və maliyyə bazarında əməliyyatlar hesabına tamamlanır.

Müəssisənin daxili maliyyə mənbələri içərisində mənfəət və amortizasiya ayırmalarını fərqləndirmək lazımdır. İstər amortizasiya ayırmaları, istərsə də mənfəət müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mənfəət təsərrüfat subyektlərinin xüsusi dövriyyə aktivlər inin artırılması üçün əsas daxili mənbə hesab edilir. Mənfəət müəssisənin istehsalat fəaliyyəti prosesində formalaşır, onun son nəticəsi və istehsalın artımı və genişləndirilməsi mənbəyidir. Aydın məsələdir ki, hər bir istehsal-kommersiya təşkilatının əsas məqsədi daha çox mənfəət əldə etməkdir. Kəmiyyətə o, hazır məhsulların , mal-materiallar satışından, habelə satışdankənar gəlirlərin xərclərdən çox olmasından alınmış, başqa sözlə, müəssisənin ümumi gəlirlərinin ümumi xərclərindən çox olan məbləğini ifadə edir. Lakin maliyyə resursları mənbəyi kimi müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi ümumi gəlir yox, onun bir hissəsi, yəni xalis mənfəət qəbul edilir. Bu xalis mənfəət yığım, istehlak və ehtiyat fondlarının formalaş-dırılmasına yönəldilir.

Mənfəət dinamik inkişaf edən hər bir müəssisənin başlıca aktivlər mənbə-yi hesab olunur. Büdcəyə vergiləri və digər ödənişləri keçirdikdən sonra xalis mənfəət müəssisənin sərəncamında qalır. Mənfəətin istifadə olunması (bölüşdürülməsi) qaydaları müəssisənin nizamnaməsində göstərilməlidir. Mənfəətin müəyyən hissəsi payçılar arasında bölüşdürülərək, dividend kimi səhmdarlara verib, yaxud başqa formada mülkiyyətçi tərəfindən götürülə bilər. Xüsusi aktivlər mənbəyi kimi mənfəətin yalnız bölüşdürülməyən hissəsi, mənfəət hesabına yaradılmış fondlar və ehtiyatlar hesab olunur.

Mənfəət– müəssisənin ehtiyat fondunun yaradılmasının başlıca mənbə-yidir. Ehtiyat fondunun aktivlər i gözlənilməz itkiləri və təsərrüfat fəaliyyətinin mümkün zərərlerini ödəmək üçün yaradılır, yəni təbii olaraq, sığorta xarakteri daşıyır.

Qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi maliyyə mənbələrinin formalaşmasında müəssisənin sərəncamında qalan və rəhbər idarəetmə orqanlarının qərarı ilə bölüşdürülən mənfəət təşkil edir. Müəssisənin maliyyə siyasətindən asılı olaraq onun sərəncamında qalan mənfəət aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilə bilər:

- * tam həcmdə istehlaka;
- * təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı olmayan digər layihələrin investisiyalaşdırılmasına;
- * tam həcmdə müəssisənin inkişafının yenidən investisiyalaşdırılmasına;
- * istehsal zərurətindən asılı olaraq birinci üç istiqamətə bölüşdürülməsinə.

Mənfəətin bölgüsü prosesində döviyyə aktivlərinin normativinin artımının örtülməsinə istiqamətlənir. Həmin mənfəətin konkret həcmi maliyyə planlaşması prosesində müəyyən edilir və bir sıra amillərdən asılıdır: borc aktivlər lərinin cəlb olunmasının mümkünlüyü, mənfəətin birinci olaraq investisiya proseslərinə yönəldilməsinin zəruriliyi və i.a. Bundan savayı, mənfəətin bölüşdürülməsi prosesində təsərrüfat subyektində ehtiyat fondları, eləcə də əlavə kapital yaradılır. Həmin fondların və əlavə kapitalın istifadə olunmamış qalıqları müəssisənin döviyyəsinə qalır.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin ən mühüm cəhətlərindən biri müxtəlif pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması və istifadəsidir. Bu fondlar vasitəsilə cari təsərrüfat fəaliyyəti və habelə geniş təkrar istehsal zəruri pul vəsaiti ilə təmin edilir, elmi - texniki tərəqqinin maliyyələşdirilməsi, iqtisadi həvəsləndirmə tədbirləri, büdcə təşkilatları və banklarla hesablaşmalar həyata keçirilir. Bu fondlar içərisində nizamnamə fondu və yaxud nizamnamə kapitalı xüsusi yer tutur. Müəssisə təşkil olunarkən təsis sənədlərinə uyğun olaraq müəyyən məbləğdə nizamnamə fonduna malik olur. Nizamnamə kapitalının hesabına müəssisənin əsas fondları və döviyyə kapitalı formalaşdırılır. Nizamnamə kapitalının təşkili, onun artırılması və səmərəli istifadəsi, onların idarə edilməsi-müəssisənin maliyyə xidmətinin

başlıca və ən mühüm vəzifələrindən biridir. Nizamnamə kapitalı-müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin ilkin mənbəyidir. Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının məbləği onların buraxdığı istiqrazlar məbləğlərinin, dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin isə nizamnamə fondunun kəmiyyətini əks edir. Nizamnamə kapitalının formalaşması qaydası müəssisənin təşkilati-hüquqi formasından asılıdır. Nizamnamə kapitalını artırmaq (azaltmaq) yalnız tədavülə əlavə səhm buraxmaq (yaxud onların müəyyən miqdarını tədavüldən geri götürmək) və köhnə səhmlərin nominal dəyərinin artırılması (azaldılması) yolu ilə mümkündür.

Mənfəət müəssisənin istehsalat fəaliyyəti prosesində formalaşır, onun son nəticəsi və istehsalın artımı və genişləndirilməsi mənbəyidir.

Hər bir müəssisənin fəaliyyətinin başlıca maliyyələşdirmə mənbəyi onun xüsusi aktivlər ləri hesab olunur (cədvəl 2.3).

Cədvəl 2.3

Dövriyyə aktivlərinin maliyyələşdirilməsinin xüsusi mənbələrinin qiymətləndirilməsi

Vəsaitlərin mənbələri	Ötən il		Hesabat ili		Kənarlaşma	
	məbləq, man.	xüsusi çəkisi, %	məbləq, man.	xüsusi çəkisi, %	məbləq, man.	xüsusi çəkisi, %
A	1	2	3	4	5	6
I. Cəmi mənbələr	963111576	100,0	1066835873	100	+103724297	+10,8
Xüsusi vəsait mənbəyi ondan:	338728083	35,17	410118341	38,44	+71390258	+3,27
a) Nizamnamə kapitalı	255333532	26,51	255333532	23,93	–	– 2,58
b) Bölüşdürülməmiş mənfəət	83394551	8,66	154784809	14,51	+71390258	+5,85

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin ən mühüm cəhətlərindən biri müxtəlif pul aktivləri fondlarının formalaşdırılması və istifadəsidir. Bu fondlar vasitəsilə cari təsərrüfat fəaliyyəti və habelə geniş təkrar istehsal zəruri pul aktivlər i ilə

təmin edilir, elmi - texniki tərəqqinin maliyyələşdirilməsi, iqtisadi həvəsləndirmə tədbirləri, büdcə təşkilatları və banklarla hesablaşmalar həyata keçirilir. Bu fondlar içərisində nizamnamə kapitalı xüsusi yer tutur.

Müəssisə ona lazım olan dövriyyə aktivlərinin əsas hissəsini Nizamnamə fondu hesabına əldə edir. Müəssisə təşkil olunarkən təsis sənədlərinə uyğun olaraq müəyyən məbləğdə nizamnamə kapitalına malik olur. Nizamnamə kapitalının təşkili mənbələrinə görə təşkilatları iki qrupa bölmək olar:

- yeni təşkil olunan müəssisələr;
- fəaliyyətdə olan müəssisələr.

Yeni təşkil olunan müəssisələrdə Nizamnamə kapitalı (müəssisənin əmlakı) üzvlərin pay haqları, səhm kapitalı, sahə maliyyə ehtiyatları, uzunmüddətli kreditlər, büdcə aktivlər ləri və sair mənbələr hesabına formalaşır.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrdə maliyyə ehtiyatlarının mənbələrinə məhsul satışından (iş görülməsindən, xidmət göstərilməsindən) əldə olunan gəlir, amortizasiya ayırmaları, sıradan çıxan və özgəninkiləşdirilən əsas fondların satışından gəlir, möhkəm passivlər, müxtəlif məqsədli daxilolmalar aiddirlər.

Nizamnamə kapitalı– müəssisənin xüsusi aktivlərinin ilkin mənbəyidir. Müəssisə yaradılan zaman onun nizamnamə kapitalına qoyulan pul aktivləri maddi və qeyri-maddi aktivlər şəklində ola bilər. Aktivlər pay şəklində nizamnamə kapitalına verildikdə, onlar üzərində əmlak hüququ təsərrüfat subyektinə, yəni müəssisəyə keçir, başqa sözlə, həmin payı verən investorlar bunlar üzərində əmlak hüquqlarını itirirlər. Müəssisə ləğv edildikdə, yaxud iştirakçı ortaqlığın və ya cəmiyyətin tərkibindən çıxdıqda, o, müəssisənin qalıq əmlakının yalnız onun payına uyğun hissəsinə iddia edə bilər, əvvəl qoyduğu aktivləri həmin formada və tam şəkildə tələb edə bilməz. Nizamnamə kapitalı hüquqi baxımından müəssisənin investorlar qarşısında öhdəlik (məsuliyyət) həddini əks ətədirir.

Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının məbləği onların buraxdığı istiqrazlar məbləğlərinin, dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin isə nizamnamə fondunun kəmiyyətini əks edir. Nizamnamə kapitalının formalaşması qaydası

müəssisənin təşkilati-hüquqi formasından asılıdır. Məsələn, səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı səhmlərin buraxılması və satışı yolu ilə yaradılır. Nizamnamə kapitalı müəssisə tərəfindən təsərrüfat ilinin yekununa görə dəyişdirilə bilər. Nizamnamə kapitalını artırmaq (azaltmaq) yalnız tədavülə əlavə səhm buraxmaq (yaxud onların müəyyən miqdarını tədavüldən geri götürmək) və köhnə səhmlərin nominal dəyərinin artırılması (azaldılması) yolu ilə mümkündür

Nizamnamə kapitalının həcmi (yaxud məbləği) müəssisə dövlət qeydiyyatına alınarkən əlan olunur. Onun həcmnin artırılması (azaldılması) yalnız qanunvericiliklə müəyyən olunmuş və təsis sənədlərində (əsasən nizamnamədə) göstərilmiş qaydalarda həyata keçirilir.

Dövriyyə aktivlərinin ilkin mənbəyi kimi nizamnamə kapitalı müəssisənin fəaliyyətini təşkil və təmin etmək üçün mülkiyyətçilər (təsisçilər) tərəfindən verilən aktivlərin məbləğini əks etdirir. "Nizamnamə kapitalı" kateqoriyasının məzmunu isə müəssisələrin təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq dəyişir:

- dövlət müəssisəsi üçün – müəssisənin özünümaliyyələşdirmə şəraitində fəaliyyət göstərməsi üçün dövlətin ona ayırdığı əmlakın dəyər ifadəsi;
- məhdud məsuliyyətli müəssisə üçün – mülkiyyətçilərin paylarının məbləği;
- səhmdar cəmiyyəti üçün – birgə fəaliyyəti təşkil etmək üçün iştirakçılar tərəfindən verilən əmlakın dəyər qiyməti;
- icarə müəssisəsi üçün – müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini təşkil etmək üçün mülkiyyətçi tərəfindən müəssisəyə ayrılmış əmlakın dəyər qiyməti və s.

Təsərrüfatçılığın müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarında fəaliyyət göstərən müəssisələrin nizamnamə kapitalının təşkili mənbələri cədvəl 2.4-də göstərilir.

Cədvəl 2.4

Müəssisələrin nizamnamə kapitalının təşkili mənbələri

Müəssisələr birliyi (şirkət, konsərn, ittifaq və s.)	Müqavilə şərtlərinə müvafiq toplanan aktivlər
Müəssisənin növü	Nizamnamə kapitalının mənbələri
Dövlət	Büdcə aktivləri, başqa dövlət müəssisələrinin əmanəti və gəlirləri
Bələdiyyə	Yerli büdcələrin aktivləri və başqa bələdiyyə müəssisələrinin əmanəti
Fərdi	Vətəndaşın (ailə üzvlərinin) əmlakı
Məhdud məsuliyyətli müəssisə (qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti)	Nizamnamə fondu iştirakçılarının pay haqları və əmanətləri
Açıq tipli səhmdar cəmiyyəti	Səhmlərin dəyəri, nizamnamə fondu
Müəssisələr birliyi (şirkət, konsərn, ittifaq və s.)	Müqavilə şərtlərinə müvafiq toplanan aktivlər

Maliyyə ehtiyatlarının əlavə mənbəyi maliyyə bazarından səfərbər edilmiş aktivlərdir. Səhmlərin, istiqrazların və qiymətli kağızların başqa növləri, kredit qoyuluşları vasitələrin səfərbər edilməsi formalarıdır. Həmin qiymətli kağızlar yalnız müəssisənin özünün buraxdığı qiymətli kağızlar olmalıdır.

Müəssisənin digər daxili maliyyə mənbələrindən biri də amortizasiya ayırmalarıdır. Onlar əsas istehsal fondlarının və qeyri-material aktivlərinin aşınmasının dəyərinin pul ilə ifadəsidir. Onlar ikili xarakter daşıyır, çünki o, ilk növbədə, istehsal edilmiş məhsulun maya dəyərinə daxil edilir və sonradan məhsul satışından əldə olunan pul gəlirinin tərkibində müəssisənin hesablaşma hesabına qayıtmaqla yığım fondunun formalaşmasının daxili mənbəyinə çevrilir. O, həm sadə, həm də geniş təkrar istehsalın daxili mənbəyi kimi qiymətləndirilməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə sadə və geniş təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsində amortizasiyanın payı 50-70 % təşkil edir. Amortizasiya ayırmalarının istifadəsində əsas diqqət onların tam həcmdə əsas kapitalın investisiyasına yönəldilməsinə, sürətləndirilmiş amortizasiyanın tətbiqinin genişləndirilməsinə yetirilməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə sadə və geniş təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsində amortizasiyanın payı 50-70 % təşkil edir.

Istehsala investisiya edilmiş ilkin kapital istifadə olunduqca rəallaşdırılan məhsulun qiymətində öz əksini tapan dəyər yaradır. Məhsul rəallaşdırıldıqdan sonra o, pul formasını alır, müəssisənin hesablaşma hesabına daxil olur. Rəallaşdırmadan mədaxil məhsul istehsalına çəkilmiş xərclərin ödənməsi və

müəssisədə pul fondlarının və maliyyə ehtiyatlarının yaradılması üçün mənbə olsa da, o gəlir deyildir. Belə ki, mədaxil, istifadə prosesində keyfiyyət baxımından müxtəlif olan tərkib hissələrinə bölünür.

Müəssisənin xüsusi vəsait mənbəyi kimi əlavə kapital, bir qayda olaraq, əsas aktivlər lərin və digər material qiymətlərin (maddi aktivlər lərin) yənidən qiymətləndirilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Onun istehlak məqsədlərinə istifadəsi hüquqi-normativ sənədlərlə qadağan edilir.

Dövriyyə aktivlər inin yaradılmasının daxili mənbəyinin mühüm elementlərindən biri sabit passivlərdir. Müəssisənin dövriyyəsində xüsusi aktivlər lərə bərabər tutulan, möhkəm passivlər adlanan aktivlər lər də iştirak edir. Həmin aktivlər lər müəssisəyə aid deyildir, onun maliyyə planında nəzərə alınmır. Həmin aktivlər lərin mövcudluğu sabit xarakter daşıdığından xüsusi aktivlər lərə bərabər tutulur. Sabit passivlər müəyyən hədlər daxilində müəssisənin və müəssisənin öz aktivlər lərinə bərabər tutulur.

Belə aktivlər lər onların minimal qalığı məbləğində dövriyyə aktivlər lərinin formalaşdırılması mənbəyinə qismində çıxış edir. Bura mininimal, aydan aya keçən müəssisənin işçilərinə əməyin ödənişi üzrə borclar, gələcək xərclərin (işçilərin məzuniyyəti, təmir işləri, ilin sonunda mükafatlandırma ilə əldəqədar xərclər) ödənilməsi üzrə ehtiyatlar, büdcəyə və qeyri büdcəyə mininimal, aydan aya keçən borclar, ələktrik ənərgisi üzrə cari xərclər, tələfon-rabitə xərcləri, məhsula görə qabaqcadan ödəniş formasında alınmış məbləq, qaytarılan taralara görə alıcıların behləri üzrə aktivlər lər və və s. aid edilir. Bu aktivlər lər formal olaraq müəssisənin olmasa da hesablaşmaların müasir sistəminə görə daim müəssisənin sərəncamında olur və müəssisə tərəfindən dövriyyə aktivlər lərinə olan tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə istifadə edilir.

Məlumdur ki, hər bir müəssisə fəhlə və qulluqçulara əmək haqqını onun hesablandığı gün deyil, bir qədər sonra verir və buna görə də hesablanmış əmək haqqı məbləği bir neçə gün müəssisənin təsərrüfat dövriyyəsində iştirak edir. Orta hesabla bu məbləğ əmək haqqı fondunun təxminən 5-7 günlük həcmi təşkil edir.

Həmin borclar müəssisənin xüsusi dövriyyə aktivlərinə bərabər tutulan bir mənbə kimi hesaba alınır.

Sabit passivlərin hesablanması aşağıdakı qaydada aparılır:

1. Fəhlə və qulluqçulara əməyin ödənişi üzrə minimal borc borcu azaltmayan günlərin sayına hasili kimi planlaşdırılan ilin IV rübündə bir günlük əmək haqqı fondu əsasında hesablanır.

Sabit passivlərin formalaşmasını fəhlə və qulluqçulara əmək haqqı üzrə minimum borclar timsalında aydınlaşdırmaq olar. Məlumdur ki, fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı ayda iki dəfə ödənilir. İki ödəniş müddəti ərzində fəhlə və qulluqçulara veriləcək məbləğ (əmək haqqı şəklində) müəssisədə yığılır. İki ödəniş müddəti ərzində fəhlə və qulluqçulara veriləcək məbləğ (əmək haqqı şəklində) müəssisədə yığılır.

Əgər, məsələn, əvvəlki ayın ikinci yarısının əmək haqqı sonrakı ayın 5–də ödənilirsə bu zaman yəni yəni ayın 5–də müəssisə öz işçilərinə 20 günlük əmək haqqı ödəməlidir (əvvəlki ayın 15 günü və yəni ayın 5 günü üçün). Müəssisə isə cəmi 15 günlük əmək haqqı ödəyir. Bələliklə, müəssisənin işçiləri 5 gün ərzində ödəyəcəyi məbləğ daim müəssisənin sərəncamında qalır və müəssisə bu məbləğdən sərbəst istifadə edir.

Digər bir misal. Müəssisədə rüb üzrə əmək haqqı fondu 3600 min man., onun ödənilməsi müddətində fasilə 9 gündür (əmək haqqı hər ayın 10 və 21-də həyata keçirilir). Bu halda, əmək haqqı üzrə azalmayan borc 352,2 min manat ($3600:92 \times 9$) təşkil edəcəkdir.

Başqa sabit passivlər də eyniylə bu cür formalaşır.

2. Sosial sığorta orqanları üzrə möhkəm passiv əmək haqqı üzrə borc və sığorta tarifi həcmi əsasında hesablanır. Məsələn, sığorta tarifi hesablanmış əmək haqqının 42,5%-i, sosial sığorta orqanına minimal borc 149,7 min man. ($352,2 \times 42,5:100$) təşkil edir.

3. Gələcək dövrlərin xərcləri fəhlə və qulluqçuların məzuniyyətinin ödənilməsi üçün hesablanmış aktivlər lər haqqında məlumatlara əsasən hesablanır.

Onun məbləği planlaşdırılan ilə əmək haqqı fondunda dəyişiklik nəzərə alınmaqla planlaşdırılan ildən əvvəlki hesabat ilinə görə hesablanır.

Məsələn, hesabat ilində gələcək dövrlərin xərcləri 463,3 min manat, planlaşdırılan ildə əmək haqqının gözlənilən artımı 5% təşkil etmişdirsə, sabit passivlərin tərkibində nəzərə alınan ehtiyat qalığı 486,7 min manat ($463,3 \times 1,05$) olacaqdır.

Hazırda maddi həvəsləndirmə fondunun qalıqları sabit passivlərin tərkibində istifadə olunur. Belə bir imkan ilin nəticələrinə görə işçilərin maddi stimullaşdırılması məqsədi ilə yaradılan ehtiyatlara ayırmaların aparılmaması və növbəti ilin I rübündə ondan ödəmələrin aparılması ilə izah oluna bilər. Cari planlaşdırma üzrə minimal borc maddi həvəsləndirmə fondunun illik məbləğinin $1/12$, illik isə $1/6$ hissəsinə bərabər götürülür. Sosial inkişaf üzrə ehtiyatlar da sabit passiv qismində çıxış edə bilər və onun həmin fondun planlaşdırılan ildə minimum rüblük qalığına görə hesablanır.

Məhsul buraxılışını taraların qaytarılması ilə həyata keçirən müəssisələr-də taralara görə alıcıların minimal borcları sabit passivlərin tərkibinə daxil edilir. Planlaşdırılan ilə həmin borcların həcmi taraların dövrünün artmasına əsasən hesablanır.

İstehsalın, elm və texnikanın inkişafı üzrə yaradılan ehtiyatlar da dövriyyə aktivlərinin tamamlanması mənbəyi qismində çıxış edir. Həmin mənbə hesabına dövriyyə aktivlərinin artımının maliyyələşdirilməsi və dövriyyə aktivlərinin aşkar edilən çatışmazlığının tamamlanması həyata keçirilir.

2.3. Dövriyyə aktivlərinin maliyyələşməsinin borc mənbələrinin təhlili

Xüsusi dövriyyə aktivlərinin çatışmazlığı mövcud normativlərin xüsusi dövriyyə aktivlərindən çox olması halında yaranır. Xüsusi dövriyyə aktivlərinin çatışmazlığı nəzərdə tutulmuş mənfəətin əldə olunmaması və ya ondan səmərəli istifadə olunmaması, dövriyyə aktivlərinin «udulması» və digər neqativ amillərlə əlaqədardır. İlk olaraq müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət, eləcə də digər

xüsusi aktivlər lər, o cümlədən, ehtiyat fondlarının və əlavə kapitalın müvəqqəti istifadə olunmayan qalıqları həmin çatışmazlığın örtülməsinə yönəldilir.

Müəssisənin dövriyyə aktivlərinə ümumi tələbinin azaldılması və onlardan istifadənin səmərəliliyinin stimullaşdırılması üçün cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə olunması məqsədə uyğundur. Borc vəsaitləri əsasən qısamüddətli kreditlərdən ibarətdir ki, onların köməkliyi ilə müəssisələrin dövriyyə aktivlərinə müvəqqəti əlavə tələb ödənilir. Buna görə də bank kreditləri dövriyyə aktivlərinin formalaşmasının ikinci mühüm mənbəyi hesab olunur.

Dövriyyə aktivlərinin formalaşması üçün kreditlərin cəlb olunmasının məqsədi mövsümi istehsal prosesi ilə əlaqədar mövsümi xammal ehtiyatlarının, materialların və xərclərin kreditləşdirilməsi, xüsusi dövriyyə aktivlərinin çatışmazlığının müvəqqəti tamamlanması, hesablaşmaların aparılmasıdır.

Müasir şəraitdə borc vəsaitləri dövriyyə kapitalının formalaşması mənbələrinin tərkibində mühüm və perspektiv əhəmiyyət kəsb edir. Borc aktivləri müəssisənin aktivlərə müvəqqəti əlavə tələbatını ödəyirlər. Sözü gedən aktivlər lərə hər şeydən əvvəl, qısamüddətli bank kreditləri, kommersiya kreditləri, investisiya vergi krediti, borclar, işçilərin investisiya payları addır.

Borc vəsaitlərini müəssisələr müəyyən məqsəd üçün və müəyyən müddətə alırlar. Müəyyən edilən vaxt keçdikdən sonra borc alınmış aktivlər banka geri qaytarılmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənardan cəlb edilmiş maliyyə aktivlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Təcrübə göstərir ki, cəlb edilmiş vəsaitlərsiz bir çox müəssisələr ahəngdar təsərrüfat fəaliyyətini qura bilmirlər. Borc resurslarının cəlb edilməsi kanallarının çoxluğu onlardan müxtəlif təsərrüfat situasiyalarda əlverişli şərtlərlə istifadə etmək üçün münbit şərait yaradır.

Xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə müqayisədə bankın qısamüddətli kreditləri qismində borc vəsaitləri daha səmərəli istifadə olunur. Bu onunla izah olunur ki, həmin kreditlərin dövr sürəti yüksəkdir, məqsədli təyinatı üzrə sərf olunur, ciddi şəkildə təsbit olunmuş müddətə verilir, bank faizinin tutulması ilə müşayiət olunur. Bütün bunlar borc aktivlər lərinin hərəkəti və onlardan istifadənin nəticələrinə müəssisə rəhbərliyinin məsuliyyətini artırır.

Qısamüddətli ssudalar yalnız kommersiya bankları tərəfindən deyil, eləcə də maliyyə-kredit təşkilatları və dövlət təşkilatları tərəfindən verilə bilər. Dövlət tərəfindən kreditlər dövlət müəssisələri və təşkilatlarına, eləcə də nizamnamə kapitalında dövlətin payının 50%-dən çox olduğu səhmdar cəmiyyətlərinə verilir.

Qısamüddətli bank kreditləri formasında dövriyyə aktivlərlərinin maliyyələşdirilməsi ilə yanaşı bazar iqtisadiyyatında kommersiya krediti geniş yayılmışdır. Alıcı-şirkət əmtəə-material dəyərlərini əldə etdikdə onların dəyəri mal göndərən tərəfindən müəyyən edilmiş müddətlərdə ödəyir. Beləliklə, mal göndərən həmin müddət üçün alıcıya kommersiya krediti verir.

Kommersiya kreditini müəssisə mal - material tədarük etdikdə, yaxud malgöndərən təşkilatda istehsalat ehtiyatları yaratdıqda ala bilər. Bu növ kredit əksər kiçik müəssisələr üçün maliyyələşmənin əsas mənbəyidir. Kapitalın cəlb edilməsinin bütün digər hallarında olduğu kimi, kommersiya krediti alan müəssisə asılılıq probleminə xüsusi diqqət yetirməlidir. Çünki malgöndərən müəssisəyə əlverişsiz qiymətlər və yaxud daha aşağı keyfiyyətli mal “sırıya” və tələb edə bilər ki, müəssisə onun rəqibləri ilə işgüzar əlaqələri kəssin, həmçinin digər qeyri - münasib şərtləri yerinə yetirsin.

Investisiya məqsədləri üçün pul aktivlərinin cəlb edilməsinin əsas üsullarından biri də qiymətli kağızların buraxılışıdır. Qiymətli kağızların (istiqrazların, səhmlərin) buraxılması, onların maliyyə bazarında satılması, eləcə də bazardan digər qiymətli kağızların alınması müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin əsas fəaliyyət növlərindən, maliyyə ehtiyatlarının mühüm istifadə istiqamətlərindən biridir. Əlavə maliyyə ehtiyatlarının cəlb edilməsi üsulu kimi qiymətli kağızların buraxılması və satılması zamanı müəssisə rəhbərləri və menecerləri vacib bir məsələni - məhz hansı növ qiymətli kağızın və hansı şərtlərlə daha çox mənfəət gətirəcəyini – əvvəlcədən marketinq araşdırmaları aparmaq yolu ilə həll etməlidirlər.

Borc kapitalının cəlb edilməsi müəssisənin əsas və dövriyyə fondlarının ehtiyaclarının ödənilməsində zərurətə çevrilir. Belə ehtiyatlar müəssisənin yenidən qurulması və istehsalın texniki silahlandırılması, ilkin kapitalın yetərli olmaması,

məhsul istehsalı, tədarükü, emalı, təhcizatı və satışı prosesində mövsümlüyün mövcud olması zamanı, həmçinin müəssisənin özündən asılı olmayan səbəblər (fövqəladə hallar, tərəf müqabillərin intizamsızlığı və s.) nəticəsində baş verə bilər (cədvəl 2.5).

Cədvəl 2.5

Müəssisənin borc vəsaitlərinin qiymətləndirilməsi

Aktivlərin mənbələri	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Hesabat dövrü ərzində dəyişmə	
	məbləq, man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləq, man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləq, man.	xüsusi çəkisi, %-lə
A	1	2	3	4	5	6
I. Cəmi mənbələr	963111576	100,0	1066835873	100	+103724297	+10,8
1.1. Borc və cəlb edilmiş aktivlər lər, cəmi	624383493	64,83	656717532	61,56	+32334039	– 3,27
O cümlədən:						
1.1.1. Uzunmüddətli öhdəliklər, cəmi	242050406	25,13	288435416	27,04	+46385010	+1,9
Ondan:						
a) Uzunmüddətli hesablanmış öhdəliklər	494483	0,05	–	–	– 494483	–
b) Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	555923	0,06	235416	0,02	–320507	– 0,04
c) Sair uzunmüddətli öhdəliklər	241000000	25,02	288200000	27,02	+47200000	+ 1,99
1.1.2. Qısamüddətli öhdəliklər, cəmi	382333087	39,7	368282116	34,52	–14050971	– 5,18
ondan:	6669000	0,69	10738951	1,01	+ 4069951	+ 0,32
a) Qısamüddətli faiz xərci yaradan öhdəliklər						
b) Vergi və sair məcburi ödənişlər (DSMF) üzrə öhdəliklər	179302	0,02	1164236	0,12	+984934	+ 0,09
c) Qısamüddətli kreditör və sair borclar	345145736	35,83	355706930	33,35	+ 10561194	– 2,49
Sair qısamüddətli öhdəliklər	30328173	3,16	390189	0,04	– 29937984	– 3,12

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi təhlil aparılan dövrün axırına mənbələrin quruluşunda mühüm dəyişiklər baş vermişdir. Belə ki, cəlb edilmiş mənbələr isə ilin əvvəlindəki 64,83 %–dən ilin sonuna 61,56 %–ə enmişdir. Əgər uzunmüddətli öhdəliklərin həcmi 46385010 manat artmışdırsa, qısamüddətli öhdəliklərin həcmi 14050971 manat azalmışdır.

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyəti göstərən müəssisələr üçün maliyyə vəziyyətini kifayət qədər sabitliyin təmin edən göstərici investorların və kreditorların gözündə xeyli aktivlər mənbələrinin ümumi aktivlər mənbəyi məbləğinin tərkibində 60% səviyyəsində normal vəziyyət hesab edilir.

Borc vəsaitləri yalnız kreditlər, borclar və paylar formasında deyil, eləcə də mahiyyətə faiz xərci yaratmayan kredit kimi kreditor borcları formasında cəlb edilir. Hazırkı iqtisadi şəraitdə kreditor borcları dövriyyə kapitalının formalaşdırılmasının əsas mənbəyi hesab olunur. Bütün mənbələrdə onların payı 80-85%, kredit və borcların payı isə 10%-ə qədər təşkil edir.

Kreditor borcları təsərrüfat subyektinin borc aktivlər lərinin əsas hissəsini təşkil etməklə digər müəssisələrin, təşkilatların və ya aırı-ayrı fiziki şəxslərin aktivlər lərin dövriyyəyə cəlb edilməsidir. Cəlb edilmiş həmin vəsaitlərin hesablaşmaların və öhdəliklərin mövcud ödənmə müddəti ərzində istifadə olunması qanunauyğundur. Lakin əksər hallarda kreditor borcları hesablaşma-ödəmə intizamının pozulması nəticəsində yaranır. Bununla əlaqədar olaraq müəssisə-nin alınmış, yalnız dəyəri ödənilməmiş əmtəə-material dəyərləri, verilmiş veksellər və alınmış avanslar üzrə borcları yaranır. Vergi ödəmələrinin ödənmə müddətinin pozulması zamanı vergi orqanlarına təxirə salınmış borclar yaranır. Qeyri büdcə fondlarına, sosial sığorta orqanlarına köçürmələrin vaxtında aparılmaması da qeyri qanuni kreditor borclarının yaranmasına gətirib çıxarır. Hazıki dövrdə qarşılıqlı ödəməmələr səbəbindən mallara, iş və xidmətlərə görə kreditor borcları böyük paya malikdir. Deməli, sabit passivlərdən fərqli olaraq kreditor borcları dövriyyə aktivlər lərinin yaradılma-sının planlaşdırılmayan mənbəyi hesab olunur.

Kreditor borcları debitor borclarının yaranması ilə müşayiət olunur və onun örtülməsi mənbəyi hesab olunur. Buna görə də belə bir fikir formalaşa bilər ki,

kreditor borclarının məbləği debitor borclarından çox olmamalıdır. Bu fikir əsaslı deyildir, çünki dövriyyədən müvəqqəti yayındırılmış və dövriy-yəyə müvəqqəti cəlb edilmiş aktivlər lər həcmlərinə görə müxabirləşməməlidir. Müəssisənin kreditor borcları onun debitor borclarından aısıllı olmayaraq ödənilməlidir. Hesalamalar göstərir ki, dövriyyə aktivlərinin formalaşması mənbələrinin optimal strukturu beledir: xüsusi aktivlər lər 40–50%, kreditlər–20-25%, sair– 5%. Beləliklə, xüsusi vəsaitlərin çatışmaması yüksək debitor borclarının, ödəməmələr təhlükəsinin yaranmasına, dövriyyə aktivlər lərinin yaranması mənbələrinin strukturunun növ dəyişikliyinə və nəhayət, bunlar təşkilatın maliyyə vəziyyətinin sabitliyinə neqativ təsir göstərir.

III Fəsil. Dövriyyə aktivlərindən istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. Cari aktivlərin mövcudluğu və strukturunun təhlili

Aktivlərin hərəkətini təhlil etmək məqsədilə əvvəlcə onun maddələrini qruplaşdırmaq lazım gəlir. Balansın aktiv maddələrinin qruplaşdırılmasının başlıca əlaməti onların likvidlik dərəcəsi hesab edilir. Bu əlamətə görə balansın aktivləri uzunmüddətli (qeyri dövriyyə) aktivlərə və qısamüddətli (cari) aktivlərə bölünür. Qısamüddətli aktivlər isə qeyri-maliyyə dövriyyə aktivlərinə və maliyyə dövriyyə aktivlərinə bölünür. Qeyri-maliyyə dövriyyə aktivlərinə bütün xam- mallar, materiallar, azqiymətli tezköhnələn əşyalar, bitməmiş istehsala məsrəflər, hazır məhsul və yüklənmiş mallar, gələcək dövrün xərcləri və sair ehtiyatlar və məsrəflər aid edilir. Bu qrupa həmçinin əlavə dəyər vergisi və verilmiş avanslar istisna olmaqla hesablaşmalardakı vəsaitlər də aid edilir. Maliyyə dövriyyə aktivləri qrupuna isə qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, pul vəsaitləri, verilmiş avanslar və sair dövriyyə aktivləri aid edilir.

Müəssisə vəsaitinin düzgün yerləşdirilməsinin maliyyə fəaliyyəti və onun effektivliyinin yüksəldilməsinə çox böyük əhəmiyyəti vardır. İstehsal və maliyyə fəaliyyətinin nəticələri, nəticə etiabarı ilə müəssisənin maliyyə vəziyyəti bir çox halda əsas və dövriyyə vəsaitlərinə necə maliyyə qoyuluşundan, onların istehsal sferasında və tədavül sferasında, pul və material formasında nə qədər optimal olmasından asılıdır. Əgər müəssisədə yaradılmış istehsal gücləri xammal və material çatışmamazlığı hesabına kifayət dərəcədə tam istifadə olunması və eləcə də əgər müəssisədə artıq istehsal ehtiyatları yaradılsa və onlar mövcud gücləri vasitəsilə tez bir zamanda emal olunmursa, deməli, nəticədə müəssisənin kapitalı dondurulur, onun dövriyyəsi uzanır ki, bütün bunlar müəssisənin maliyyə nəticələrinə mənfi təsir göstərir və nəhayət maliyyə vəziyyəti pisləşir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hətta ən yaxşı maliyyə nəticələri və rentabellik səviyyəsinin yüksək olduğu şəraitdə belə əgər o, öz maliyyə resurslarını səmərəli istifadə etmirsə, onları normadan artıq istehsal ehtiyatlarına sərf edirsə, yaxud

böyük debitor borclarının yaranmasına imkan verirsə, onda müəssisə maliyyə çətinliyinə düşə bilər.

Ona görə də, müəssisənin aktivlərinin təhlili prosesində birinci növbədə onların tərkibinin və strukturunun dəyişmə əsini öyrənmək və onları qiymətləndirmək lazımdır. Cari aktivlər müəssisənin malik olduğu ümumi vəsaiti məbləğində böyük xüsusi çəkiyə malikdir.

Müəssisənin işinin müvəffəqiyyətli nəticəsi cari aktivlərin səmərəli yerləşdirilməsindən və effektiv istifadəsindən çox asılıdır. Ona görə də, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təhlil prosesində cari aktivlərin strukturu, onların istehsal sferasında və tədavül sferasında yerləşdirilməsi və effektiv istifadə olunması öyrənilir. Bundan başqa, müəssisənin ödəməqabiliyyətinə və maliyyə sabitliyinə daha böyük təsir göstərən cari aktivlərin ayrı-ayrı qrupları da öyrənilir (bax cədvəl 3.1).

Cədvəl 3.1

Cari aktivlərin mövcudluğu, tərkibi və strukturunun təhlili

№	Göstəricilər	Ötən il		Hesabat ili		Ötən ilə nisbətən hesabat ilində, %
		manat	balansın yekununa görə, %	manat	balansın yekununa görə, %	
I.	Cəmi aktivlər	963111576	100,0	1066835873	100,0	110,7
II.	Cari aktivlər, cəmi	550285910	57,14	539019103	50,52	97,9
2.1	Material ehtiyatları	10289388	1,07	9140470	0,85	88,8
2.2	Debitor borcları	459599148	47,72	472490205	44,29	102,8
2.3	Pul vəsaitləri	1720023	0,18	283448	0,03	16,5
2.4	Sair qısamüddətli maliyyə aktivləri	28250000	2,94	-	-	-
2.5	Sair qısamüddətli aktivlər	50427352	5,23	57104980	5,35	113,2

Cədvəldən göründüyü kimi, məcmu aktivlərin strukturunda çox mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, ötən ilə nisbətən hesabat ilində cari aktivlərin payı 57,14%-dən 50,52%-ə düşmüşdür. Bu, müəssisədə yenidən qurma tədbirləri ilə əlaqədar yeni avadanlıqların alınması ilə bağlıdır. Hesabat ilində cari aktivlərin

həcmi 11266807 manat, də ya 2,05% azalmışdır. Bu azalma material ehtiyatları üzrə 1148918 manat (11,2%), pul vəsaitləri üzrə 1436579 manat (83,5%) təşkil etmişdirsə debitor borcları üzrə artım müşahidə olunmuşdur-12891057 manat və ya 2,8%. Cədvəldən göründüyü kimi, cari aktivlərin strukturunda da çox mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, məcmu aktivlərin həcmində material ehtiyatlarının xüsusi çəkisi 1,07%-dən 0,85%-ə, debitor borclarının payı 47,72%-dən 44,29%-ə, pul vəsaitləri üzrə isə 0,18%-dən 0,03%-ə enmişdir.

Sabit və yaxşı təşkil olunmuş məhsul istehsalı və satışı üçün cari aktivlərin sabit strukturu səciyyəvidir. Onun əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi arzuolunmazdır. Əgər belə dəyişiklik varsa, onda bu vəsait qoyuluşunun bölüşdürülməsini göstərir. Belə bir vəziyyətin səbəblərindən biri informasiya prosesi ola bilər. Informasiya vergi kimi təsir edir. Bu da hər hansı qanunvericiliklə tətbiq edilmiş vergiyə nisbətən daha çox məhvəddici vergidir. Bu cari aktivlərin real dəyərinin, məhsul satışından mənfəətin kapitalla tələbin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Informasiya şəraitində hər hansı müəssisə olursa-olsun fəaliyyətində qeyri-müəyyənliklər və risklər artır. Bu isə onların xarici maliyyələşmə mənbələrindən asılılığını artırır. Qiymətlərin dəyişməsi nəticə etibarilə müəssisənin maliyyə vəziyyətini həm inflyasiya tempindən və həm də müəssisənin aktiv və öhdəliklərin tərkibindən asılı olur. Ona görə də, analitiklər aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

1. Dövriyyə fondlarının dövr sürəti qiymətin dəyişməsi və inflyasiya ilə əlaqədardır. Yəni bu o deməkdir ki, cari aktivlərin qiymətləndirilməsi üçün LIFO metodu tətbiq edilməsində həm infondların dövr sürəti aşağı olduqda da mənfəəti süni surətdə artmış olacaqdır.

2. Inflyasiya dövründə müəssisənin aktiv və passivlərinin pul və qeyri-pul formasında bölüşdürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, pul aktivlərinə vəsait qoyuluşu istehlak qabiliyyətinin itkisinə olduğu üçün inflyasiya zamanı borc götürmək isə xeyrli səbəb olacaqdır

3. Maliyyələşdirmə üsullarının böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, faizlə götürülmüş borcun həcmi artdıqca, ödəmə müddəti uzandıqca istehlak qabiliyyəti

tinin itkisindən yaxşı müdafiə olunur və borcların artımından gəlir əldə edilməsi imkanı artır.

Cari aktivlərin ayrı-ayrı maddələri üzrə strukturun dəyişmə səbəbləri və nəticələri müxtəlifdir. Belə ki, istehsal ehtiyatlarının xüsusi çəkisinin artması satılmayan malların mövcud olması nəticəsində onların yığılıb qalması, təchizatın fasiləliyi ilə əlaqədar olaraq bilərəkdən toplanılması və inflyasiya prosesləri və digər səbəblərə görə ola bilər. Nəticə isə xammalın keyfiyyətsizliyi üzündən məhsulun istehsal xüsusiyyətinin itkisiz qiymətinin aşağı düşməsi zərərlərdir.

Istehsal ehtiyatlarına və bitməmiş istehsala vəsait qoyuluşunun xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi ayrı-ayrı xammal növünün çatışmamasına və istehsal prosesində fasiləsizliyə, istehsal güclərinin nata am yüklənməsinə, istehsalın və satışın həcmnin azalmasına və zərərlərin artmasına gətirib çıxarır.

Istehsal ehtiyatlarının və məsrəflərin mövcudluğu, tərkibi və strukturunun öyrənilməsi satılmayan məhsulların, hazır və alıcılara göndərilmiş, lakin dəyəri ödənilməmiş məhsulların yığılıb qalmasının əlverişsiz meylinin ehtimalına dair nəticə çıxarmağa imkan verir.

Məhsul istehsalı və satışının fasiləsizliyinin təmin olunması üçün istehsal ehtiyatları optimal həcmdə olmalıdır. Ona nail olmaq üçün onlara olan tələbatın əsaslandırılmış işlənilib hazırlanması, malgöndərmə daimi müqavilə münasibətlərini yerinə yetirmələri mümkün şərtidir. Faktiki ehtiyatların nəzərdə tutulmayan tərəddüdlərinin səbəbi malgöndərənlərin öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsidir. Bununla yanaşı, istehsalın təşkilindəki çatışmamazlıqlar da buna səbəb ola bilər: məsələn, məhsul buraxılışının ahəngdar olmaması, yeni növ məhsul buraxılışının mənimsənilməsi üzrə planın yerinə yetirilməsi, məhsulların çeşidlərinin dəyişməsi, onun satışının təşkilindəki çatışmamazlıqlar planlaşma və uçotda və i.a. çatışmamazlıqlar səbəb ola bilər. Artıq olan ehtiyatlara görə yayındırılmış vəsaitlər maliyyə vəziyyətinin sabit olmasının əsas səbəblərindən biridir. Onların əmələ gəlməsi səbəbləri istehsal ehtiyatlarının, istehsal məsrəflərinin və hazır məhsulun daxili təhlili zamanı öyrənilir.

Istehsal ehtiyatlarının artıqlığının əsas səbəblərini üç əsas qrupa ayırmaq olar: plan hesablamalarının qeyri olması faktiki daxil olmaların hesablama üzrə daxil olmalardan kənarlaşması, faktiki məsrəflərin hesablamalardakı məsrəflərdən kənarlaşması.

Əgər il ərzində əhəmiyyətli dərəcədə ehtiyatların artıqlığı aşkar edilərsə, onda günahkar şəxslər müəyyən edilmiş malgöndərənlərə bağlanmış müqavilələrdə lazımi dəyişikliklər aparmaq lazımdır. Bu zaman xammal və materialların əsasən ayın sonunda iri partiyalarla gətirilib-gətirilməməsini nəzərdən keçirmək lazımdır. Anbar uçotunun kartotekalarında əsasən xammal və materiallar aşağıdakı qruplara bölüşdürülür:

1. Uzun müddət hərəkətsiz qalan xammal və materiallar;
2. Uzun müddət istehsala cəlb edilməyən, lakin müəssisəyə daxil olmaqda davam edən xammal və materiallar;
3. Daxil olmaları onun sərf olunması asında əhəmiyyətli dərəcədə çox olan materiallar.

Birinci qrup üzrə siyahı tərtib edilir. Burada hərəkətdə olmayan bütün xammal və materialların adı, ölçü vahidi, miqdarı, vahidinin qiyməti, məbləğ və tarixi əks etdirilir. Bu siyahıda vəziyyəti əmələ gətirən səbəblər də göstərilir. Belə siyahının tərtib edilməsi yatıb qalmış və lüzumsuz materialları aşkara çıxarmağa və onun reallaşdırılması üçün tədbirlər görməyə imkan verir. İkinci qrup materialların siyahısında axırncı 12 ay ərzində daxil olan materialların adı, ölçü vahidi, miqdarı, vahidinin qiyməti, məbləği hansı vaxtdan hərəkətsiz qaldığı və uzun müddət istifadə olunmaması səbəbləri əks etdirilir.

Üçüncü qrup üzrə siyahıda xammal və materialların adları və ölçü vahidi ilə yanaşı təhlil olunan dövrün əvvəlinə və axırına qalığı, mədaxili, məxarici, artıq ehtiyatı, qiyməti, məbləği və səbəbləri əks etdirilir. Birinci və ikinci qruplar siyahıda əks etdirilir. Istehsal ehtiyatları dövrün uzunluğuna görə hərəkətdə olmadığı müddətlər üzrə, məsələn, üç aydan yuxarı, bir ildən yuxarı və i.ə. birləşdirirlər.

Hazır məhsullar analitik və anbar uçotu investisiya, satış şöbəsinin operativ məlumatlarının əsasən onların tərkibi üzrə təhlil edilir.

Standartların təhlili zamanı pozulması yolu ilə hazırlanmış məhsullar istehlakçılar tərəfindən qaytarılmış zay məhsullar, nəqliyyat çətinliyi ilə əlaqədar vaxtlı-vaxtında yüklənmiş. Hazır məhsulların tərkibini öyrənmək üçün göstərilən qruplar üzrə anbardakı hazır məhsulların qalığı üzrə siyahı tərtib edilir. Burada hər bir qrupun miqdarı, uçot maya dəyəri yaxud məm ulat vahidinin qiyməti, anbarda saxlanılma müddəti (ay, gün) əks etdirilir.

Hazır məhsul qalığının artmasının əsas səbəbləri aşağıdakılar ola bilər.

1. Məhsul buraxılışının qeyri-ahəngdar olması;
2. Hazır məhsulun plan üzrə daşınması asının onun tədarük qrafikinə uyğun gəl- məməsi və yüklənmə üçün nəqliyyat vəsaitinin verilməsi qrafikinə pozulması;
3. Hazır məhsulun qablaşdırılması və yüklənməsinin yarıtmaz təşkili.

İstehsal ehtiyatlarının tərkibində hazır məhsulun xüsusi çəkisinin artması məhsulun keyfiyyətinin aşağı olması, qiymətlərin yüksək olması və digər səbəblər üzündən tələbin aşağı düşməsi nəticəsində ola bilər. Bu da nəticə etibarı ilə istehlakçı müəssisənin hesablaşma hesabında nağd pul vəsaitlərinin olmamasına gətirib çıxarır. Bu da əlavə kredit alınması üçün və onlar üzrə faiz ödəmələri imkanlarını azaldır, kreditor borc məbləğinin və zərərlərin artmasına səbəb olur. Bitməmiş istehsalın xüsusi çəkisinin artması isə avadanlıqların boş dayanması, texnoloji proseslərin çatışmamazlığı və i.ə. nəticəsində baş verə bilər.

Dövriyyə kimi qaytarılan tullantılar çıxılmaqla onlara sərf olunan məsarif məbləği yaxud istehsalına məsrəflərdə daxil edilməklə satın alınmış məmulatların məbləği qəbul edilir. Tədqiqat göstərir ki, təhlil aparılan dövr ərzində müəssisənin cari aktivlərinin tərkibində pul vəsaitləri və qısamüddətli qiymətli kağızların xüsusi çəkisi yalnız 6,5% təşkil etmişdir. Belə bir vəziyyət likvidlik səviyyəsinin kifayətləndirici olması haqqında fikir yürütməyə əsas verir.

Cari aktivlərin likvidlik səviyyəsinin aşağı olduğunun mövcudluğu şəraitində analitik oğurluq və sənədlərin saxtalaşdırılması mümkünlüyü ilə əlaqədar olaraq nəzərdə tutulmalıdır ki, informasiyalardan istifadə etdikdə ehtiyatlı olmalıdır. Belə

ki, nağd puldan istifadə üzrə məhdudluğu bilməlidir çek sistemi ilə hesablaşma hələ ödənilməmiş çeklərdəki nağd pulu çıxarılan pula daxil edilməsinə imkan verdiyini nəzərə almalıdır.

Yuxarıda göstərildiyi kimi, cari aktivlərin istehsal sferasındakı və tədavül sferasındakı əlamətlərinə görə qruplaşdırılması məqsədəuyğun sayılır. Istehsal sferasında olan cari aktivlərə istehsal ehtiyatları, azqiymətli əşyalar, bitməmiş istehsal və gələcək dövrün xərcləri aid edilir. Tədavül sferasında olan cari aktivlərə isə anbarda olan hazır məhsullar və alıcılara göndərilmiş məhsullar, pul vəsaitləri və bütün debitor borcları aid edilir.

Təhlili dərinləşdirmək məqsədi ilə bütün cari aktivlərin risk kateqoriyaları üzrə qruplaşdırma aq məqsədəuyğun hesab edilir. Misal olaraq göstərmək lazımdır ki, debitor borclarının bitməmiş istehsalın yaxud gələcək dövrün xərclərinə nisbətən asan reallaşmasının böyük ehtimalı vardır. Bu zaman dövriyyə vəsaitlərinin bu və ya digər sahəsinin tətbiqini nəzər almaq lazımdır.

Çox məqsədli aktivlərə nisbətən yalnız müəyyən məqsədlər üçün istifadə olunan cari aktivlərin reallaşma ehtimalı az olduğu üçün onlar böyük riskə malikdir. Yüksək risk kateqoriyasına düşən aktivlərə vəsait qoyuluşu nə qədər çox olarsa, müəssisənin maliyyə sabitliyi bir o qədər aşağı olar

Tədqiqatı inkişaf etdirməklə çətin reallaşan aktivlərin ümumi cari aktivlər arasındakı nisbətin və eləcə də çətin reallaşan aktivlərə tez reallaşan aktivlər arasındakı nisbətin dəyişmə meylini qiymətləndirmək məqsədəuyğun sayılır. Göstərilən nisbətin artım meyli likvidliyin aşağı düşməsinə göstərir. Bütün bunlar müəssisədə göstərilən nisbətlərin dəyişməsi cari aktivlərin likvidliyin yüksəlməsini və müəssisənin maliyyə sabitliyinin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi deyil, yəni təhlükədə olduğunu deyil onun getdikcə sürətlə yaxşılaşmasını göstərir. Lakin bunu hələ də yaxşı hesab etmək lazımdır. Nisbətlərin aşağı salınmasına nail olunmalıdır.

Belə təhlili aparmaq üçün başa düşmək lazımdır ki, dövriyyə vəsaitlərinin çətin reallaşan və tez reallaşan cari aktivlər kimi təsnif olunması konkret iqtisadi şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar deyildir. Məsələn, təchizatın qeyri-sabitliyi və

manatın qiymətdən düşməsinin davam etməsi şəraitində müəssisə bazar qiymətinin sabit artımı ilə əlaqədar olaraq istehsal ehtiyatlarına və digər əmtəə-material qiymətlərinə pul vəsaiti qoyuluşuna maraqlıdır. Bu da göstərilən qrupları tez reallaşan aktivlər qrupunda göstərməyə əsas verir.

Beləliklə, aparılmış tədqiqat göstərir ki, müəssisə vəsaitinin yerləşdirilməsinin formalaşdırılmış strukturu müəssisə fəaliyyətini gələcək sabitliyini təhlükə altında qoya bilər. Deməli, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi üzrə təcili tədbirlər görməlidirlər. Belə tədbirlər aşağıdakılar ola bilər:

1. Alıcılarla hesablaşmaların təşkilinin təkmilləşdirilməsi inflasiya şəraitində bir qayda olaraq məhsulun satışının faydalı şəraitini gözləməkdən onun tez və ucuz satılması daha faydalıdır;

2. Aşağı keyfiyyətli aktivləri aşkara çıxarmaq məqsədilə müəssisə əmlakının vəziyyətinin inventarizasiyası aparmaq (köhnə iş avadanlıqlar, istifadəsiz qalmış material ehtiyatları, şübhəli debitor borcları) və müəyyən olunmuş qaydada onların balansdan silinməsinə həyata keçirmək lazımdır.

3.2. Dövriyyə aktivlərindən istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi

Sənaye müəssisələrində maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsinin (dövriyyə kapitalından istifadənin) mühüm mərhələlərdən birini dövriyyə kapitalının dövretmə sürətinin təhlil olunması təşkil edir.

Məlumdur ki, ölkənin iqtisadiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi, sənaye müəssisələrində də dövriyyə kapitalı bir qayda olaraq öz dövriyyəsinə istehsal və tədavül prosesinin üç əsas mərhələsindən keçməklə tamamlayır.

«Dövriyyə kapitalı» termi ini (onun sinonimi ölkəmizin uçotunda dövriyyə vəsaitidir) müəssisənin cari aktivlərinə aid edilir. Dövriyyə kapitalı istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin edir.

Ümumiyyətlə, müəssisənin dövriyyə kapitalı üç əsas ardıcıl mərhələdən keçir.

Birinci mərhələdə dövriyyə kapitalı pul formasından istehsal ehtiyatları formasına çevrilir. Bu, o deməkdir ki, dövriyyə kapitalı xammal, material, yanacaq və i.a. əldə edilməsinə sərf olunur və bu da müəssisənin istehsal ehtiyatlarını təşkil edir.

İkinci mərhələdə dövriyyə kapitalı məhsul istehsalına sərf olunur. Üçüncü mərhələdə isə məhsul buraxılışı və onun reallaşması ilə başa çatdırılır. Burada dövriyyə kapitalı hazır məhsul, əmtəəlik məhsul, yola salınmış məhsul, hesablaşmada olan vəsait və pul vəsaiti kimi çıxış edir. Beləliklə, dövriyyə kapitalı nə dərəcədə yüksək sürətlə tez hazır məhsula çevrilib reallaşarsa və real pula çevrilərsə bir o qədər də dövriyyə kapitalının dövriyyəsi sürətlənir.

Dövriyyə kapitalının dövriyyəsi sənaye müəssisələrində dövriyyə kapitalından faydalı istifadə edilməsini xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən hesab olunur.

Dövriyyə kapitalından səmərəli istifadə edilməsi onun hər bir mərhələdən digər mərhələyə keçirilməsinin sürətləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövriyyə kapitalının istehsal və tədavül prosesindəki dövriyyəsinin sürətləndirməklə və dövriyyədə daha az vəsaitdən istifadə etməklə dünya standartlarına uyğun keyfiyyətli çox məhsul istehsalı və reallaşmasına, dövriyyə kapitalından səmərəli istifadə edilməsinə imkan verir.

Bu baxımdan dövriyyə kapitalından istifadə edilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı əsas iqtisadi göstəricilərdən biri onun dövriyyəsinin dövr sürəti hesab olunur. Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin sürətləndirilməsi böyük məbləğdə vəsaitin dövriyyədən azad edilib başqa təsərrüfat dövriyyəsinə daxil edilməsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin sürətləndirilməsi mühüm aktualıq kəsb edir. Çünki, bu xammal, material və avadanlıqlardan daha səmərəli istifadə edilməsi üçün böyük ehtiyat mənbəyi deməkdir.

Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin sürətlənməsi əsasən aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş verə bilər: yeni texnikanın istehsalda geniş tətbiqi və onlardan

məhsuldar istifadə edilməsi, istehsalın texnologiyasının və təşkilinin təkmilləşdirilməsi, maddi-texniki təchizatın yaxşılaşdırılması, dünya standartlarına uyğun yüksək keyfiyyətli məhsulların vaxtında yola salınması, reallaşması və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, müəssisənin maliyyə vəziyyəti bilavasitə onun aktivinə qoyulmuş vəsaitin nə dərəcədə tez real pula çevrilməsindən asılıdır.

Vəsaitlərin dövriyyədə olduğu müddətin uzunluğuna daxili və xarici amillər təsir göstərir.

Xarici xarakterli amillərə müəssisənin fəaliyyət sferası, sahə mənsubiyyəti, müəssisənin miqyası, ölkədəki iqtisadi vəziyyət və onunla əlaqədar olaraq müəssisənin təsərrüfat şəraiti aid edilir.

Daxili amillərə isə müəssisənin qiymət siyasəti, aktivlərin quruluşu, ehtiyatların qiymətləndirilməsi metodikası aid edilir.

Dövriyyə aktivlər lərindən səmərəli istifadə olunması təkcə istehsala investisiya olunmuş pul aktivlər inin deyil, eləcə də həmin aktivlər lərin sərf olunduğu material resurslarının da azad edilməsinə imkan verir.

Dövriyyə aktivlərindən istifadə göstəricilərini müəyyən edərkən onların hesablanması üçün əsas götürülən rəqəmlərin düzgün kombinasiyası mühüm şərtlərdən biridir. Məlumdur ki, əgər müəssisədə məhsul istehsal olunmuşsa, lakin reallaşdırılmayıbsa, bu heç də dövriyyə aktivlər inin dövrünün başa çatdırılması demək deyildir.

Dövriyyə aktivlərinin dövrünü hazır məhsul pul formasına keçəndən, yəni satılandan sonra başa çatdırılmış olur. Yalnız bundan sonra müəssisə lazımı maddi aktivlər əldə edərək dövriyyə aktivlərinin dövrünə yenidən başlamaq imkanına malik olur. Odur ki, dövriyyə aktivlərinin istifadə göstəriciləri hesablandıqda bütün əmtəəlik məhsul deyil, yalnız faktiki satılmış hissənin dəyəri əsas götürülməlidir.

Adətən, ilin ayrı–ayrı dövrlərində dövriyyə aktivlərinin qalığı müxtəlif olduğundan, bu müəyyən təqvim gününə hesablanan aktivlərin istifadə göstəricilərinə böyük təsir göstərə bilər. Buna görə də müəssisələrin əməli işində dövriyyə aktivlərinin istifadə göstəricilərini hesabladıqda dövriyyə aktivlər inin

müəyyən müddət üçün ümumi həcmi deyil, yalnız onun faktiki qalığı əsas götürülür.

Dövriyyə aktivlərindən istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir:

1. Müəyyən vaxt ərzində (ay, rüb və i.a.) dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin sayı; bu göstərici dövriyyənin sayını günlə göstərir, yaxud da dövriyyə əm salı (Θ^d) adlanır.

$$\Theta^d = P^g : DV \quad (3.1)$$

burada, Θ_d – dövriyyə əmsalını (dövriyyənin sayını); P^g – məhsul (iş və xidmət) satışından pul gəlirini, DV- dövriyyə kapitalının orta həcmi göstərir.

Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin sayını müəyyən etmək üçün reallaşdırılmış məhsulun iş və xidmətlərdən orta satış qiyməti ilə əldə olunan gəliri dövriyyə kapitalının orta həcminə bölmək lazımdır.

Deməli, dövriyyə əmsalı dövriyyə kapitalının müəyyən dövr ərzində neçə dəfə dövr etməsini göstərir.

2. Bir dövriyyənin uzunluğu. Bu göstərici bir dövriyyənin neçə günə tamamlanmasını ifadə edir və ya bir dövriyyənin orta davamı əmsalı (Θ^{dd}) adlanır (dövriyyə günü ilə):

$$\Theta^{dd} = DV \times T : P^g \quad (3.2)$$

burada, T – hesabat dövründəki günlərin sayını göstərir.

Bu göstərici bir dövriyyənin neçə günə tamamlandığını göstərir və bir dövriyyənin orta davamı əmsalını göstərir (dövriyyə günü).

3. Dövriyyə kapitalının təhkim edilmə əmsalı. Bu əmsal satışın bir manatına düşən dövriyyə vəsaiti məbləğini göstərir və həm də göstərici m müəssisəyə təhkim olunmuş dövriyyə kapitalı əmsalı (Θ^{m^t}) adlanır:

$$\Theta^{m^t} = DV : P^g \quad (3.3)$$

Beləliklə, dövriyyənin uzunluğunu hesablamaq üçün dövriyyə kapitalının orta qalığını təhlil etdiyimiz dövrdəki günlərin sayına vurub, həmin dövrdə reallaşdırılmış məhsul, iş və xidmətlərdən gələn gəlirə bölmək lazımdır.

Cədvəl 3.2

Cari aktivlərdən istifadənin səmərəliliyinin təhlili

№	Göstəricilər	Ötən il	Hesabat ili	Kənarlaşma, ±
1	Məhsul (iş, xidmət) satışından pul gəliri, man.	991615209,8	989639073,1	– 1976136,7
2	Cari aktivlərin cəmi, man.	550285910	539019103	–11266807
3	Cari aktivlərin dövretməsi əmsalı (P^g/A) (sətir1:sətir2)	1,802	1,836	+ 0,034
4	Dövriyyənin uzunluğu (gün) (365: 3 sət)	202,51	198,76	-3,75
5	Cari kapitalın təhkim olunma əmsalı (sətir2 : sətir1)	2,77	2,58	– 0,19

Cədvəldəki hesablamalar göstərir ki, dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi keçən ilə nisbətən hesabat ilində 0,034 dəfə sürətlənmişdir və onun dövretmə əmsalı ötən ildə 1,802, hesabat ilində isə 1,836 təşkil etmişdir. Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin uzunluğu ötən ildəki 202,51 gündən azalaraq hesabat ilində 198,76 gün olmuşdur, daha doğrusu, 3,75 gün sürətlənmişdir ki, bunu müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar. Cari kapitalın təhkim olunma əmsalı 0,19 punkt azalmışdır. Cari kapitalın dövriyyəsinin sürətləndirilməsi cari kapitala tələbatı azaldır (mütləq azad olmuş), məhsulun həcmnin (nisbi azad olmuş) və əldə olunan mənfəət məbləğinin artımına səbəb olur. Nəticədə müəssisənin maliyyə vəziyyəti yaxşılaşır və onun ödəmə qabiliyyəti yüksəlir. Dövriyyənin ləngiməsi isə əlavə vəsait cəlb edilməsini tələb edir.

Cari aktivlərə mütləq qənaətin həcmi iki üsulla hesablamaq olar.

1. Dövriyyədən azad edilməli (cəlb ediləcək) olan dövriyyə vəsaiti aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$D^{vda} = \overline{D^v}_{1-} - (\Theta^{dd}_0 \times P^g_1 / D) \quad (3.4)$$

burada, D^{vda} – cari kapitalla olan qənaətin (-), yaxud əlavə cəlb edilmiş vəsaitin həcmi (+), $\overline{D^V_1}$ – kommersiya təşkilatının hesabat dövründə dövriyyə vəsaitlərinin orta qalıqı, Θ^{dd}_0 – bazis dövründə dövriyyə vəsaitlərinin bir dövriyyəsinin davamiyyəti, P^g_1 – hesabat dövründə satılmış məhsulun həcmi, D – təhlil aparılan dövrdə günlərin miqdarını göstərir.

3.2 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə təhlil apardığımız müəssisə üzrə hesablamaları yerinə yetirək.

$$D^{vda} = (-3,75) \times 989639073,1/360 = -10308740 \text{ manat}$$

2. İkinci üsulla cari kapitalla nisbi qənaəti hesablamaq üçün aşağıdakı formuladan istifadə etmək olar.

$$D^{vda} = \Delta \Theta^{dvt} \times P^g_1 / 360 \quad (3.5)$$

burada, $\Delta \Theta^{dvt}$ – dövriyyə vəsaitlərinin təhkim edilmə əmsali üzrə kənarlaşma; P^g_1 – faktiki bir günlük məhsul satışını göstərir.

Cari aktivlərin dövriyyəsinin sürətlənməsi hesabına məhsulun həcmi artan kəmiyyətini (bütün şərtlərin bərabərliyi şəraitində) zəncirvari yerdəyişmə metodundan istifadə etməklə müəyyən etmək olar:

$$\Delta P^g = (\Theta^{dd}_1 - \Theta^{dd}_0) \times C^K_1 \quad (3.6)$$

Cari kapitalın dövriyyəsinin mənfəətin artımına (ΔM^S) təsirini aşağıdakı düstur ilə hesablamaq olar:

$$\Delta M^S = M^S_0 (\Theta^d_1 : \Theta^d_0) - M^S_0 \quad (3.7)$$

burada, M^S_0 – bazis dövrünün mənfəətini; Θ^d_1 , Θ^d_0 – hesabat və bazis dövründə cari aktivlərin dövretmə əmsalını göstərir.

Ayrı-ayrı növ dövriyyə aktivlərinin hesablanması müəssisənin hər bir bölməsinin dövriyyə vəsaitindən istifadəsinin effektivliyinin yüksəldilməsində müəyyən dərəcədə rolu olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Təhlilin növbəti mərhələsində cari aktivlərin ayrı-ayrı növlərindən istifadənin səmərəliliyi təhlil edək.

İstehsal prosesinin ahəngdarlığı, maddi, əmək və material resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, çeşidlərin

yaxşılaşdırılması və digər iqtisadi göstəricilərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi şərtlərindən asılı olaraq müəssisənin istehsal ehtiyatları ilə təminatı hesab olunur. Xammal-material qiymətlərinin ayrı-ayrı elementlərinin dövriyyəsinin təhlili zamanı müəyyən dövr ərzində faktiki dövriyyə başqa dövrün analoji göstəriciləri ilə müqayisə edilir. Əmtəə-material qiymətləri məhsul istehsalı və satışı arasında qarşılıqlı əlaqə yaradan həlqədir.

Əmtəə-material qiymətlərindən istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün müəyyən vaxt ərzində (ay, rüb və i.a.) onların dövr etməsi əmsalı (Θ^{md}) hesablanır:

$$\Theta^{md} = P^g : MDV \quad (3.8)$$

burada, Θ^{md} – Əmtəə-material qiymətlərinin dövretməsi əmsalını (dövriyyənin sayını); P^g – məhsul (iş və xidmət) satışından pul gəlirini, MDV – Əmtəə-material qiymətlərinin orta həcmi göstərir.

Əmtəə-material qiymətlərinin gün hesabı ilə dövriyyəsinin uzunluğunu aşağıdakı formula ilə müəyyən etmək olar.

$$D^E = \frac{E^i \times T}{M^d} \quad (3.9)$$

burada, D^E – istehsal ehtiyatlarının dövriyyəsinin gün hesabı ilə uzunluğu; E^i – istehsal ehtiyatlarının orta həcmi; M^d – satılan məhsulun, iş və xidmətlərin maya dəyərini; T – hesabat dövrünün günlərini göstərir.

İstehsal ehtiyatlarının gün hesabı ilə uzunluğunu hesablamaq üçün istehsal ehtiyatlarının orta həcmi 360-ə vurub, məhsul, iş və xidmətlərin satışının maya dəyərinə bölmək lazımdır.

Xammal və material ehtiyatlarının dövriyyəsinin uzunluğunun artması buraxılan məmulatın reallaşdırılması problemi üzündən əmtəə-material ehtiyatlarının potensial mənəvi köhnəlməsi nəticəsində ola bilər. Bəzən istehsal ehtiyatlarının dövriyyəsinin uzunluğunun artması xammal və materialların, yarımfabrikatların qiymətinin gözlənilən artımı ilə əlaqədar olur.

İstehsal ehtiyatlarının vəziyyətinin təhlilini gündə də aparmaq lazımdır. Gündə qalığı (QA_g) aşağıdakı formula ilə hesablamaq olar.

$$QA_g = \frac{QU}{B} \quad (3.10)$$

burada, Q – istehsal ehtiyatlarının balans üzrə qalığını yaxud orta qalığını; U – dövrün uzunluğu, günlə; B – müvafiq növ istehsal ehtiyatlarının dövriyyəsini göstərir.

Istehsalı başa çatmamış bitməmiş istehsalın dövriyyəsinin uzunluğu yarım-fabrikatların hazır məhsula çevrilməsi üçün lazım olan vaxt uzunluğunu göstərir və əvvəlki göstəricilərə analogi olaraq müəyyən edilir. Burada yalnız kəsinin surətində istehsal ehtiyatlarının həcmi əvəzinə bitməmiş istehsalın həcmi göstərilir.

Hazır məhsul ehtiyatının dövriyyəsinin uzunluq müddəti onun malalanlara daxil olduğu müddət ərzindəki vaxt uzunluğuna bərabərdir. Hazır məhsulun dövriyyəsinin uzunluğu aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$\Theta^{dm} = Q^{hm} \times T : P^g \quad (3.11)$$

burada, P^g – məhsul, iş və xidmətlər satışından pul gəlirini; Q^{hm} – hazır məhsulun orta həcmi; T – hesabat dövrünün günlərini göstərir.

Bu göstəricinin aşağı düşməsi müəssisənin buraxdığı məhsula tələbatın artdığını göstərir, əksinə onun artması isə müəssisənin istehsal etdiyi hazır məhsula tələbatın aşağı düşməsinə göstərir. Bununla əlaqədar olaraq müəssisənin hazır məhsulu satışın çətinləşməsi nəticəsində anbarda yığılıb qalır. Hazır məhsul ehtiyatının daxili təhlili zamanı analitik uçot məlumatlarından istifadə olunur. Təhlil zamanı hazır məhsula tələbatın olmaması, malların görünüşünün aşağı keyfiyyətdə olmasına görə anbarda uzun müddət yığılıb qalan məhsulun olub-olmaması halları aydınlaşdırılmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində malların, hazır məhsulun, iş və xidmətlərin satışının çətinləşməsi həm də malalanların və sifarişçilərin ödəmə qabiliyyətinin getdikcə aşağı düşməsi, hesablaşma münasibətlərinin tənzimlənməsində dövlətin rolunun azalması, bunun əksinə olaraq müəssisələrin səlahiyyətlərinin çoxalması debitor borclarının sürətlə artmasına gətirib çıxarmışdır.

Debitor borclarına təşkilata müəyyən hesablaşmalara görə başqa müəssisə və təşkilatların borcları aid edilir. Belə borcun çox olması və keçmiş hesabat dövrünə

nisbətən onun artması mənfi, azalması isə maliyyə-hesablaşma vəziyyətində müsbət hal hesab edilir. Debitor borclarına adətən maddi zərərlərin ödənilməsi üzrə hesablaşmalar, müqavilələrə görə kənd təsərrüfatı məhsulları almaq üçün verilmiş avanslar, tikinti şöbəsinin maliyyə intizamını pozmasına görə borcları, mal alan və sifarişçi müəssisə və təşkilatların əmtəə və xidmətlər və alınmış veksellər üzrə borcları və sair debitor borcları aid edilir.

Debitor borcların idarə edilməsi hər şeydən əvvəl hesablaşmalarda olan vəsaitin dövr sürətinə nəzarət üçün tələb olunur. Bu vəsaitin dövr sürətinin yüksəldilməsi maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, ödəmə qabiliyyətinin gücləndirilməsi, potensial malalanların axtarılıb tapılması, kontraktlarda malların dəyərinin ödənilməsi şərtlərinin təyin edilməsi problemlərinin həlli üçün lazımdır.

Debitor borclarının dövriyyəsinə qiymətləndirmək üçün isə aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

1. Debitor borclarının dövretməsi əmsalı (Θ^{dbd}):

$$\Theta^{dbd} = P^g : D^b \quad (3.12)$$

burada, D^b – debitor borclarını göstərir.

Debitor borclarının dövretmə əmsalı təşkilata verilən kommersiya kreditinin genişlənməsini və ya azalmasını göstərir. Əgər əmsal hesablanarkən satışdan əldə olunan gəliri mülkiyyətə keçmək hüququna malikdirsə, onda əmsalın artımı kreditlə satışın ixtisar olunmasını göstərir, onun aşağı isə kreditlə satışın həcmnin artmasını göstərir.

2. Debitor borclarının ödənilməsi müddəti:

$$T^{db} = \frac{T}{\Theta^{dbd}} \quad (3.13)$$

burada, T^{db} – debitor borcların ödənilməsi müddətinin günlə uzunluğunu göstərir.

Ödənilmə müddəti uzandıqca debitor borcunun ödənilməməsi riski də bir o qədər yüksək olur. Bu göstəriciləri hüquqi və fiziki şəxslər üzrə, məhsulun növləri, hesablaşma şərtləri, yəni sazişin bağlandığı şərait üzrə ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazımdır.

3. Cari aktivlərin ümumi həcmində debitor borclarının payı (X^{cdb})

$$X^{\text{cdb}} = D^b \times 100 : A^c \quad (3.14)$$

burada, X^{cdb} – cari aktivlərin ümumi həcmində debitor borcların xüsusi çəkisini, A^c – cari kapitalın orta məbləğini göstərir.

4. Debitor borclarının tərkibində şübhəli borcların payı (X^{csb}):

$$X^{\text{csb}} = D^{\text{bs}} : D^b \times 100 \quad (3.15)$$

burada, D^{bs} – şübhəli debitor borcları göstərir.

Bu göstərici debitor borclarının keyfiyyətini xarakterizə edir. Onun artım meyli isə likvidliyin aşağı düşməsinə göstərir.

Debitor borcların likvidlik göstəricisi onun pul vəsaitlərinə çevrilməsi sürətinin, yəni onun dövriyyəsinə xarakterizə edir. Beləliklə, debitor borcların keyfiyyət və likvidlik göstəriciləri onun dövriyyəsi ola bilər. O buraxılış qiyməti ilə yüklənmiş məhsulların həcmi debitor borcların orta həcmə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstəricini aşağıdakı formula ilə hesablamaq olar.

$$\Theta_{\text{db}} = \frac{Y_m}{D_b} \quad (3.16)$$

burada, Θ_{db} – debitor borcların dövr etmə əmsalını; Y_m – yüklənmiş məhsulların həcmi; D_b – debitor (2141884 min manat); borcların orta həcmi göstərir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusi dövriyyə aktivlərinin səfərbər edilməsi xüsusilə əlverişli olmadığına görə debitor borclarının təhlili inflyasiya dövründə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Debitor borcları həcmi il ərzində daha ümumi formada dəyişməsi balansın üfiqi və şaquli təhlili yolu ilə qiymətləndirilir (cədvəl 3.2).

Cədvəldən göründüyü kimi, debitor borcları ötən il 459599148 manat, hesabat ilində 472490205 manat olmuşdur və ya 2,8 % artmışdır. Lakin, kommersiya təşkilatının əmlakının quruluşunda debitor borclarının payı 47,72 %-dən 44,29 %-ə düşmüşdür.

Debitor borclarının artmasının səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Kommersiya təşkilatının alıcılar barəsində kredit siyasətindəki ehtiyatsızlığı, tərəfdaşların seçilməsində qeyr-müəyyənlik;
2. Bəzi istehlakçıların ödəmə qabiliyyətli olmamasının yaxınlaşması və hətta müflisləşməsi;
3. Satışın həcmnin həddən artıq yüksək tempə artımı;
4. Məhsulun reallaşdırılmasındakı çətinliklər.

Təhlil aparılan təşkilatda debitor borclarının artımı əsasən istehlakçıların ödəmə qabiliyyətli olmaması ilə izah oluna bilər. Debitor borclarının kəskin sürətdə azalması müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə zamanı ortaya çıxan baş verən neqativ nəticələrlə də (kreditlə satışın azalması, məhsul istehlakçısının itirilməsi) bağlı ola bilər.

Nəticə

Kommersiya təşkilatlarında dövriyyə aktivlərinin formalaşdırılması mənbələrinin və onlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının tədqiqi əsasında aşağıdakı nəticə və təklifləri qeyd etmək olar.

1. İqtisadi kateqoriya kimi, müəssisənin maliyyəsi-pulun hərəkəti vasitəsilə baş verən iqtisadi, maliyyə münasibətlərinin məcmusudur ki, onların nəticəsində də müəssisədə müxtəlif pul fondları yaranır və istifadə edilir. Bir tərəfdən bunlar pul münasibətləridir, çünki pulun fəaliyyəti (hərəkəti) ilə əlaqədardır; digər tərəfdən isə pul gəlirlərinin və yığımlarının, ələcə də maliyyə fondlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və ondan istifadə edilməsi prosesinde müəssisələrdə meydana gələn qarşılıqlı iqtisadi münasibətlər sistemidir. Dəməli, maliyyə müəyyən pul münasibətləri sistemindən ibarət olub, eyni zamanda istehsal-iqtisadi münasibətlərin xüsusi formasıdır.

2. Planlaşdırma, uçot və təhlil praktikasında dövriyyə aktivləri aşağıdakı əlamətlər üzrə qruplaşdırmaq olar:

- İstehsal prosesindəki funksional roluna görə (dövriyyə fondları və tədavül fondları);
- Formalaşması mənbələrinə görə (xüsusi və cəlb edilmiş);
- Likvidlik səviyyəsinə görə (mütləq likvid, tez reallaşan, gec reallaşan dövriyyə aktivlər ləri);
- Risklik dərəcəsinə görə (cari kapitalla minimal riskli qoyuluşlar; az riskli qoyuluşlar; orta riskli qoyuluşlar; yüksək riskli qoyuluşlar;
- Material-əşya məzmununa görə (əmək əşyaları, hazır məhsul və mallar, pul aktivlər ləri və hesablaşmalarda olan aktivlər lər).

Dövriyyə aktivlərlərinin düzgün təşkili, qorunub saxlanması və səmərəli istifadəsi ictimai təkrar istehsalın fasiləsizliyini, təsərrüfat subyektinin sabit maliyyə vəziyyətini, normal pul tədavülünü, real yığımları təmin edir. Müəssisənin səmərəli fəaliyyəti dövriyyə aktivlərlərinə tələbatın düzgün müəyyən olunmasından çox asılıdır. Dövriyyə aktivlər lərinin normativinin hesablanması üçün bir neçə metoddan istifadə olunur: analitik metod; birbaşa hesablama

metodu;əmsal metodu. Müəssisənin təsərrüfat istehsal fəaliyyətinin ahəngdar, fasiləsiz həyata keçirilməsinin təmin edilməsində dövriyyə aktivlər lərinin formalaşdırılması həmiyyətli rol oynayır. Öz növbəsində, dövriyyə aktivlər lərinin formalaşdırılması, onların səmərəli sərfinin həyata keçirilməsi və bu prosəsə nəzarət edilməsi, dövriyyə aktivlər lərinin normalaşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan, dövriyyə aktivlər lərinin mövcudluğu bir tərəfdən, pul aktivlər lərinin həcmi, digər tərəfdən, əmtəə-material qiymətliləri ehtiyatının xarakterizə edir.

Müəssisədə maliyyə ehtiyatlarının toplanması və artırılması nə qədər zəruridirsə, onlardan düzgün və səmərəli istifadə bir o qədər vacib şərtidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövriyyə aktivlər inin səmərəli istifadə edilməsi məsələləri, yəni ödəmə qabiliyyəti, maliyyə sabitliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövriyyə aktivlər ləri səmərəli istifadə edilməsi onun hər bir mərhələdən digər mərhələyə keçirilməsinin sürətləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, cari kapitalın istehsal və tədavül prosesindəki dövriyyəsinin sürətləndirilməsi və dövriyyədə daha az aktivlər dən istifadə edilməsi dünya standartlarına uyğun keyfiyyətli məhsul istehsalına və reallaşdırılmasına, cari kapitaldan səmərəli istifadə edilməsinə imkan verir.

3. Dövriyyə aktivlərlərinin təşkilinin mühüm prinsiplərindən biri onların yaranma mənbələrinə görə təsnifləşdirilməsidir. Dövriyyə kapitalının formalaşdırılması mənbələri onlardan istifadənin səmərəliliyini müəyyən edir. Müəssisənin dövriyyə aktivlər ləri müxtəlif mənbələr hesabına formalaşır ki, onları üç qrupa bölmək olar: 1) xüsusi dövriyyə aktivlər ləri və onlara bərabər tutulan aktivlər lər; 2) borc aktivlər ləri; 3) cəlb edilmiş aktivlər lər.

4. Xüsusi vəsaitlər ehtiyatların örtülməsinin mənbəyi hesab olunur. Bura nominal (nizamnamə) kapitalı, kapital ehtiyatları və bölüşdürülməmiş mənfəət aid edilir. Müəssisənin daxili maliyyə mənbələri içərisində mənfəət və amortizasiya ayırmalarını fərqləndirmək lazımdır. İstər amortizasiya ayırmaları, istərsə də mənfəət müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarıdır.

Ümumiyyətlə, təhlil aparılan dövrdə mənbələrin quruluşunda mühüm dəyişiklər baş vermişdir. Belə ki, ötən ildə xüsusi vəsait mənbələri 35,17% təşkil

edirdisə, hesabat ilində bu göstərici artaraq 38,44 % təşkil etmişdir. Aparılan hesablamalar göstərir ki, təhlil apardığımız müəssisədə dövriyyə aktivlərinin formalaşması mənbələrinin ümumi artımı 103724297 manat yaxud 10,8% artmışdır. Bu artım xüsusi vəsait mənbələrinin artması hesabına alınmışdır. Belə ki, xüsusi vəsait mənbələri ilin əvvəlinə nisbətən işin sonunda 3,27% (əsasən bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına) artmışdır.

Vəsait mənbələrinin strukturunu xarakterizə edən əsas göstəricilərə müstəqillik əmsalı tədqiqat apardığımız təşkilatda ötən ildə 0,3517 və ya 35,17% (338728083: 963111576), hesabat ilində isə 0,3844 və ya 38,44% (410118341: 1066835873) təşkil etmişdir.). Digər bir göstərici maliyyələşmə əmsalı xüsusi vəsait mənbələri hesabına və borc vəsaitləri hesabına kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin hansı hissəsinin maliyyələşməsini göstərir. Maliyyələşmə əmsalının vahiddən az olması vəziyyəti ödəmə qabiliyyətinin təhlükəli olduğunu sübut edir və kredit alınması mümkünlüyünün çətinləşdiyini göstərir. Bu əmsal müəssisə üzrə qənaətbəxş olmuşdur.

5. Dövriyyə aktivlərinin yaradılmasının daxili mənbəyinin mühüm elementlərindən biri sabit passivlərdir. Müəssisənin dövriyyəsində xüsusi aktivlərə bərabər tutulan, möhkəm passivlər adlanan aktivlər də iştirak edir. Onların mövcudluğu sabit xarakter daşıdığından xüsusi aktivlər lərə bərabər tutulur. Belə aktivlər lər onların minimal qalığı məbləğində dövriyyə aktivlər lərinin formalaşdırılması mənbəyinə qismində çıxış edir. Bura mininimal, aydan aya keçən müəssisənin işçilərinə əməyin ödənişi üzrə borclar, gələcək xərclərin (işçilərin məzuniyyəti, təmir işləri, ilin sonunda mükafatlandırma ilə əldəqədar xərclər) ödənilməsi üzrə ehtiyatlar, büdcəyə və qeyri büdcəyə mininimal, aydan aya keçən borclar, ələktirik ənərgisi üzrə cari xərclər, tələfon-rabitə xərcləri, məhsula görə qabaqcadan ödəniş formasında alınmış məbləq, qaytarılan taralara görə alıcıların behləri üzrə aktivlər lər və və s. aid edilir. Bu aktivlər lər formal olaraq müəssisənin olmasa da hesablaşmaların müasir sistəminə görə daim müəssisənin sərəncamında olur və müəssisə tərəfindən dövriyyə aktivlər lərinə olan tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə istifadə edilir.

Sabit passivlər aşağıdakı qaydada hesablanır:

a) fəhlə və qulluqçulara əməyin ödənişi üzrə minimal borc borcu azaltmayan günlərin sayına hasili kimi planlaşdırılan ilin IV rübündə bir günlük əmək haqqı fondu əsasında hesablanır;

b) sosial sığorta orqanları üzrə möhkəm passiv əmək haqqı üzrə borc və sığorta tarifiinin həcmi əsasında hesablanır;

c) Gələcək dövrlərin xərcləri fəhlə və qulluqçuların məzuniyyətinin ödənilməsi üçün hesablanmış aktivlər lər haqqında məlumatlara əsasən hesablanır. Onun məbləği planlaşdırılan ilə əmək haqqı fondunda dəyişiklik nəzərə alınmaqla planlaşdırılan ildən əvvəlki hesabat ilinə görə hesablanır.

6. Dövriyyə aktivlərinə ümumi tələbin azaldılması və onlardan istifadənin səmərəliliyinin stimullaşdırılması məqsədi ilə cədb edilmiş vəsaitlərdən istifadə məqsədə uyğun hesab olunur. Borc vəsaitlərinə əsasən qısamüddətli kreditlər, dövriyyəyə qiymətli kağızların-istiqrazların buraxılışı aid edilir. Bank kreditləri, kommersiya kreditləri, faktoring, lizing, fərdi şəxslərin kreditləri və sairələr cəlb edilmiş aktivlər mənbələrinə aiddirlər. Onların məqsədi mövsümi istehsal prosesi ilə əlaqədar mövsümi xammal ehtiyatlarının, materialların və xərclərin kreditləşdirilməsi, xüsusi dövriyyə aktivlərinin çatışmazlığının müvəqqəti tamamlanması, hesablaşmaların aparılmasıdır. Xüsusi vəsaitlər ilə müqayisədə bankın qısamüddətli kreditləri qismində borc vəsaitləri daha səmərəli istifadə olunur. Bu onunla izah olunur ki, həmin kreditlərin dövr sürəti yüksəkdir, məqsədli təyinatı üzrə sərf olunur, ciddi şəkildə təsbit olunmuş müddətə verilir, bank faizinin tutulması ilə müşayiət olunur. Bütün bunlar borc vəsaitlərinin hərəkəti və onlardan istifadənin nəticələrinə müssisə rəhbərliyinin məsuliyyətini artırır.

7. Aparılan hesablamalar göstərir ki, təhlil apardığımız müəssisədə cəlb edilmiş vəsait mənbələri ilin əvvəlindəki 64,83 %-dən ilin sonuna 61,56 %-ə enmişdir. Əgər uzunmüddətli öhdəliklərin həcmi 46385010 manat artmışdırsa, qısamüddətli öhdəliklərin həcmi 14050971 manat azalmışdır.

8. Borc vəsaitləri yalnız kreditlər, borclar və paylar formasında deyil, eləcə də mahiyyətə faiz xərci yaratmayan kredit kimi kreditor borcları formasında cəlb edilir. Hazırkı iqtisadi şəraitdə kreditor borcları dövriyyə kapitalının formalaşdırılmasının əsas mənbəyi hesab olunur. Bütün mənbələrdə onların payı 80-85%, kredit və borcların payı isə 10%-ə qədər təşkil edir.

Cəlb edilmiş vəsaitlərə əmtəə–material dəyərliliəri üzrə malgöndərənlərə və podratçılara olan borclar; vergi və digər ödəmələr üzrə büdcəyə olan borclar; əmək ödənişi üzrə öz işçiləri qarşısında müəssisənin öhdəlik borcları; sosial sığorta və təminat üzrə borclar; sair təsərrüfat kontraqentlərinə borclar daxildir. Xüsusi, borc və cəlb olunmuş aktivlər mənbələri arasında düzgün nisbətənin yaradılması müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

9. Təhlil apardığımız müəssisədə xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbəti ötən il 0,54 (338728083: 624383493) olmuşdursa, hesabat ilində bu nisbət 0,62 (410118341: 656717532) olmuşdur. Hesablamalar göstərir ki, kommersiya təşkilatının kifayət dərəcədə yüksək maliyyə sabitliyinə və onun kreditorları üçün məhdud riskə malik olmasına dair fikir söyləməyə imkan vermir. Belə ki, təşkilatın həqiqi maliyyə vəziyyəti heç də sabit deyildir. Həqiqətən də ümumi mənbələrin tərkibində borc mənbələrinin payı xeyli yüksəkdir. Lakin təşkilatın əmlakının vəziyyətinin təhlili göstərdi ki, vəsait qoyuluşunun çox hissəsi asan reallaşan aktivlərə qoyulmuşdur. Bu da təsərrüfat subyektinin ödəmə qabiliyyətinə təhlükə yaratmır.

10. Dövriyyə aktivlərinin mövcudluğu və strukturunun təhlili göstərir ki, məcmu aktivlərin strukturunda çox mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, ötən ilə nisbətən hesabat ilində cari aktivlərin payı 57,14%-dən 50,52%-ə düşmüşdür. Hesabat ilində cari aktivlərin həcmi 11266807 manat, də ya 2,05% azalmışdır. Bu azalma material ehtiyatları üzrə 1148918 manat (11,2%), pul vəsaitləri üzrə 1436579 manat (83,5%) təşkil etmişdirsə debitor borcları üzrə artım müşahidə olunmuşdur-12891057 manat və ya 2,8%. Cədvəldən göründüyü kimi,

cari aktivlərin strukturunda da çox mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, məcmu aktivlərin həcmində material ehtiyatlarının xüsusi çəkisi 1,07%-dən 0,85%-ə, debitor borclarının payı 47,72%-dən 44,29%-ə, pul vəsaitləri üzrə isə 0,18%-dən 0,03%-ə enmişdir.

11. Dövriyyə aktivlərlərindən səmərəli istifadə dövriyyə göstəriciləri vasitəsi ilə ölçülür. Həmin göstəricilər sırasına dövriyyə göstəricilərinin dövretmə sürəti (pul gəlirinin dövriyyə aktivlər lərinin orta həcminə nisbəti), bir dövrənin başa çatdığı dövr (davamiyyəti) (dövriyyə aktivlər lərinin orta həcmnin təhlil aparılan dövrdə günlərin miqdarına hasilinin pul gəlirinə nisbəti), təhkim olunma əmsalı (dövriyyə aktivlər lərinin orta həcmnin pul gəlirinə nisbəti). Tədqiqat prosesində dövriyyə əmsalının sürətlənməsi (ləngiməsi) səbəbindən dövriyyədən azad olan (əlavə dövriyyəyə cəlb olunan) aktivlər lərin həcmi hesablanır.

Aparılan hesablamalar göstərir ki, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi keçən ilə nisbətən hesabat ilində 0,034 dəfə sürətlənmişdir və onun dövretmə əmsalı ötən ildə 1,802, hesabat ilində isə 1,836 təşkil etmişdir. Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin uzunluğu ötən ildəki 202,51 gündən azalaraq hesabat ilində 198,76 gün olmuşdur, daha doğrusu, 3,75 gün sürətlənmişdir ki, bunu müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar. Cari kapitalın təhkim olunma əmsalı 0,19 punkt azalmışdır.

Cari aktivlərin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi cari kapitala tələbatı azaldır (mütləq azad olmuş), məhsulun həcmnin (nisbi azad olmuş) və əldə olunan mənfəət məbləğinin artımına səbəb olur. Nəticədə müəssisənin maliyyə vəziyyəti yaxşılaşır və onun ödəmə qabiliyyəti yüksəlir. Dövriyyənin ləngiməsi isə əlavə vəsait cəlb edilməsini tələb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. – Bakı, Qanun. 2006. – 704 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. – Bakı, Qanun. 2007–288 s.
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 iyun 2005-ci ildə təsdiq olunmuş «2005–2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartları-nın tətbiqi üzrə Proqramı».
4. Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Minimax Consalting. – Bakı, 2004. – 50 s.
5. «Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiqi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 fevral 2005-ci il tarixli fərmanı. – Bakı. 2005
6. Kommersiya təşkilatları üçün Milli mühasibat uçotu Standartlarının Konseptual əsasları. AR Maliyyə Nazirliyinin nəşri. – Bakı. 2006. – 284 s.
7. “Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə» kommersiya təşkilatları üçün 1 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə şərhlər və tövsiyələr. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirinin 2009-cu il “13” yanvar tarixli İ-08 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı. 2009
8. Aleksander D., Britton A., Yorissen A.. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya. / rus dilindən tərcümə. Prof. S.M.Səbzəliyevin rəhbərliyi ilə/– Bakı. «İqtisad Universiteti». 2010–762 s.
9. Hennie V.G. Beynəlxalq maliyyə hesabatları standartları. Praktiki vəsait. Yeni təkmilləşdirilmiş nəşr (N.M.Hüseynovun redaktorluğu altında ingilis dilindən tərcümə). – Bakı. 2006, – 296 s.
10. Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı. «Elm və təhsil». 2009.-560 s.
11. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. Dərslik.- Bakı, CBS, 2012
12. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. Dərslik. – Bakı, İqtisad Universiteti. 2010– 796 s.
13. Sadıqov M.M. Məmmədov S.M. Maliyyə. Dərslik.- Gəncə, ADAU, 2010

14. Səbzəliyev S.M. Beynəlxalq və milli uçot terminlərinin izahlı lüğəti.–Bakı. Elm və təhsil, 2010. – 256 s.
15. Адаменкова С. И. Анализ хозяйственной и финансовой деятельности предприятия : учебно-методическое пособие/ С. И. Адаменкова, О. С. Евменчик. -Минск: Элайда, 2011. -348 с.
16. Алексеева А.И. и др. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. М.: Финансы и статистика, 2006. — 572 с.
17. Анализ хозяйственной деятельности предприятия : учеб. пособие для экономических специальностей вузов/ Ермолович Л.Л. [и др.] ; под. общ. ред. Ермолович Л.Л.. -2-е изд. доп. и перераб.. -Минск: Современная школа, 2006. -736 с.
18. Артеменко В.Г., Беллендир М.В. Финансовый анализ. М. , «Дело и сервис», 2002
19. Балабанов И.Т. Финансовый менеджмент. – М. Финансы и статистика. 2002.
20. Бланк В. Р. Финансовый анализ: учеб. пособие / В.Р. Банк, С. В. Банк. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2011.
21. Бланк И.А. Основы финансового менеджмента. –К.: Ника–Центр, Эльга, 2001
22. Васильева Л. С. Финансовый анализ: учебник / Л. С. Васильева, МВ. Петровская. – М.: КНОССРТ, 2009.
23. Ефимова О.В. Финансовый анализ. Учебное пособие. –М. «Бухгалтерский учет», 2003.
24. Елисеева Т.П. Экономический анализ хозяйственной деятельности : учебное пособие для студентов экономических специальностей вузов/ Т. П. Елисеева. -Минск: Современная школа, 2007. -944 с.
25. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. – М.:Финансы и статистика, 2000.- 512 с.
26. Савицкая Г.В. Экономический анализ: Учебник - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 649 с.

27. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: Учебник - М.: НИЦИНФРА-М, 2013. - 378 с.
28. Финансовый менеджмент. Под/ред. Е.С.Стойковой –М.:Перспектива. 2003
- 29.** Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций М.: ИНФРА-М, 2008. — 208 с.
30. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа: учебник /А.Д. Шеремет. – М.: ИНФРА-М, 2011

РЕЗЮМЕ

Магистрская диссертационная работа посвящена к вопросам совершенствованию методики анализа использоване оборотных активов на предприятиях. Рассматривается теоритические основы организации формирования оборотных средств, их экономическое содержание и рол в повышения эффективности производства. На работе подробно изложены методика анализа источников финансирования текущих активов и оценки их использования. В конце диссертации показаны основные аспекты совершенствования методики анализа эффективности использования оборотных активов

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 420-ci qrup magistri Ramazanov Əmrah Əhəd oğlunun “Dövriyyə aktivlərindən istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinin

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi fəaliyyətin əsas ağırlığı iqtisadiyyatın aparıcı həlqəsi olan müəssisələrin üzərinə düşür. Bazar iqtisadiyyatı bə güclü rəqabət şəraitində yalnız o müəssisə özünü qoruyub saxlaya bilir ki, əmtəə bazarının nəbzini vaxtında və etibarlı qaydada tuta bilsin, yüksək istehlak keyfiyyətlərinə malik olan məhsul istehsalını təşkil etsin və onu genişləndirsin, eyni zamanda öz işçilərini yüksək əmək haqqı ilə təmin etsin.

Müasir şəraitdə ölkəmizin iqtisadi strategiyasının reallaşdırılmasının başlıca istiqaməti onun iqtisadi və sosial inkişafının sürətləndirilməsini, istehsalın hərtərəfli intensivləşdirilməsini, mövcud resurslardan intensiv istifadə edilməsini tələb edir. İstehsal olunan məhsulun keyfiyyətini, rəqabətə davamlılığını yüksəltməklə onun materialtutumunun, fondtutumunun, əməktutumunun, bütövlükdə, məsrəftutumunun azaldılması, əmək məhsuldarlığının, kapitaldan istifadənin səviyyəsinin və rentabelliğin yüksəldilməsi, mənfəətin artırılması və istehsalın səmərəliliyini xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması bütövlükdə milli iqtisadiyyatın, eləcə də onun ayrı-ayrı sahələrinin intensiv yolla inkişafının sürətləndirilməsini tələb edir. Bunun üçün elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən, yeni texnologiyanın istehsala tətbiqi və inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübələrindən düzgün yararlanmaqla maddi və maliyyə resurslarından tam və səmərəli istifadə edilməsi mühüm şərt qismində çıxış edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütövlükdə müəssisənin, onun təsisçilərinin və işçilərin maliyyə müvəffəqiyyəti maliyyə rəsurslarının əsas və dövriyyə

vasitələrinə, habelə işçi qüvvəsinin stimullaşdırılması vasitələrinə nə dərəcədə səmərəli və məqsədəuyğun transformasiyasından asılıdır. İdarəetmənin bütün səviyyələrində (strateji, taktiki, operativ) maliyyə resurslarının rolu bu və ya digər dərəcədə vacibdir, inkişaf planında bunlar xüsusi ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Müəssisə maliyyənin yardımı ilə işçi qüvvəsindən və istehsal vasitələrindən nə dərəcədə səmərəli istifadə edilməsini obyektiv surətdə qiymətləndirmək, işdəki nöqsanları və “zəif cəhətləri” vaxtında aşkara çıxarmaq, ehtiyat mənbələrini aydınlaşdırmaq və istehsalın təşkilinin yaxşılaşdırılması işində daha düzgün və səmərəli yolları axtarıb tapmaq üçün imkanlar əldə etmiş olur. İşin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən asılı olaraq, pul aktivlərinin daxil olması, pul xərclərinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədar olması müəssisənin və onun ayrı-ayrı həlqələrinin işinə manatla nəzarət etmək üçün əsas təşkil edir.

Müəssisənin filialları, sexləri, və bölmələri arasında, həmçinin fəhlə və qulluqçularla olan münasibətlər müəssisədaxili maliyyə münasibətlərinin əsasını təşkil edir. Müəssisənin struktur bölmələri arasındakı münasibətlər iş və xidmətlərin ödənişi, mənfəətin və dövriyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi və sair əməliyyatlarla bağlıdır. Bu əməliyyatların əhəmiyyəti götürülmüş öhdəliklərin keyfiyyətli icrasına görə müəyyən stimulların və maddi məsuliyyətin gücləndirilməsindən ibarətdir. Bütövlükdə müəssisənin fəaliyyətinin effektivliyinin, bütün istehsal və maliyyə resurslarından, o cümlədən, dövriyyə aktivlərlərindən istifadənin təhlili və qiymətləndirilməsi maliyyə təhlilinin yekun mərhələsi sayılır. Dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin zəruriliyi ilk növbədə onların məhdudluğu, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində, mənfəətin artırılmasında və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rolu ilə əlaqədardır. Bazar iqtisadiyyatı təsərrüfatçılığın bütün iştirakçılarında yeni düşüncə tərzini tələb edir. İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi xammal, material və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasını mühüm vəzifə kimi ön plana çəkir.

Səmərəlilik bir çox aspektdən tədqiq oluna bilər: məsrəflərin məzmunu, istehsalın həcmnin planlaşdırılması, mənfəət, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi nöqteyi nəzərindən və.s. Qeyd etmək lazımdır ki, məsrəflərin məzmunu, onların bölüşdürülməsi, smetaların tərtibi və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət, hazır məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiya edilməsi, istehsalın rentabellik dərəcəsinin müəyyən edilməsi və məhsulun satışının təhlili – bütün bunlar vahid bir sistem kimi fəaliyyət göstərən müəssisənin ümumi fəaliyyətinin effektivliyinin təhlilinin zəruri başlanğıc mərhələsidir.

Sənaye müəssisələrində yerinə yetiriləcək işlər üzrə öhdəlik və vəzifələrin vaxtında yerinə yetirilməsi, görülmə işlərinin maya dəyərinin aşağı salınması və müəssisənin rentabelli işləməsi maliyyə resurslarının səmərəli istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə olunmamış daxili ehtiyatların aşkar edilməsi və istehsal prosesinə cəlb olunması müstəqil respublikamızın milli iqtisadiyyatının qarşısında əsas məsələ kimi qoyulur.

Bununla yanaşı müasir dövrdə müəssisələrdə mövcud maddi və maliyyə ehtiyatlarından istifadə sahəsində bir sıra çatışmamazlıqlar vardır. Bu, hər şeydən əvvəl, material resurslarından, əsas və dövriyyə aktivlər lərindən istifadə zamanı baş verən itkilərlə, onlardan intensiv istifadə olunmaması ilə, qeyri-səmərəli xərclərlə, müəssisənin dövriyyə aktivlər i və onun mənbələri ilə lazımı səviyyədə təhciz edilməməsi və s. ilə bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın bütün həlqələrində intensiv təsərrüfatçılıq metodlarından istifadə olunması, tamamilə yeni elmi–texniki və təşkilati-iqtisadi səviyyədə istehsalın sürətli artımı azad bazar rəqabəti şəraitində müəssisələrin yaşaması üçün zəruri şərtidir.

Vurğulamaq yerinə düşər ki, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə istehsalın intensivləşdirilməsi və kapitaldan istifadənin intensivliyi və müəssisənin işinin rentabelliyi müəyyən qədər artsa da bu sahədə hələ də istifadə olunmamış imkanlar mövcuddur. Deyilənlərdən aydın olur ki, təsərrüfat subyektlərində istehsalın intensivləşdirilməsi və kapitaldan intensiv istifadənin göstəricilərini təhlil etməklə onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ehtiyatların aşkar edilməsi və onlardan istifadə

yollarının axtarılıb tapılması nəinki sahibkarların marağını təmin edən, eyni zamanda, dövlət əhəmiyyəti kəsb edən iqtisadi, siyasi və təşkilati problemlərdən biridir.

Beləliklə, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından müəssisələrin dövriyyə kapitalı ilə təmin olunması və onlardan istifadənin mövcud vəziyyətini səciyyələndirən göstəricilər sisteminin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi zəruriyyəti magistr dissertasiya işinin mövzusunu, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi dövriyyə kapitalının formalaşması mənbələrinin və onlardan istifadənin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və ondan istifadənin intensivliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının düzgün müəyyən edilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruridir.

- müəssisənin işgüzar fəallığını və onun işinin rentabelliğini əks etdirən göstəricilər sisteminin dəqiqləşdirilməsi;
- dövriyyə kapitalının formalaşması mənbələrinin və onlardan istifadənin səmərəlilik baxımından nəzərdən keçirilməsi;
- dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin və onlardan istifadə səviyyəsinin analitik qiymətləndirilməsinin mövcud metodikasının tədqiqi və onun beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması imkanlarının müəyyən edilməsi;
- dövriyyə kapitalının səmərəliliyi aspektindən müəssisənin işinin rentabelliğini xarakterizə edən göstəricilərin müəyyən edilməsi, onların təhlili və analitik qiymətləndirilməsi metodikasının beynəlxalq təcrübə ilə müqayisə edilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın predmetini müəssisənin dövriyyə aktivlərinin formalaşması mənbələrinin və onlardan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin metodoloji və praktiki məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını ölkənin iqtisadi siyasətinə aid olan qanun və qərarlar, ölkə və xarici iqtisadçı alimlərin həmin məsələlərlə bağlı elmi işləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- maliyyə resursları anlayışı və dövriyyə aktivlərinin təsnifatı nəzərdən keçirilmiş və dəqiqləşdirilmişdir;
- müəssisənin işgüzar fəallığını xarakterizə göstəricilər sistemi nəzərdən keçirilmiş və dəqiqləşdirilmişdir;
- dövriyyə kapitalının formalaşması mənbələrinin və onlardan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması imkanları nəzərdən keçirilmiş və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış tədqiqatın nəticələrindən istifadə etməklə təsərrüfat subyektlərində səmərəlilik nöqtəyi nəzərindən dövriyyə kapitalının formalaşması və onlardan istifadə səviyyəsini daha düz-gün qiymətləndirmək mümkündür. Bu da, müəssisədə kapitaldan istifadənin intensivliyinin və onun maliyyə vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması imkanlarını müəyyən etməyə imkan verəcəkdir.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Magistr dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri göstərilmiş, eyni zamanda, tədqiqatın predmeti, obyektı, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Müəssisələrdə dövriyyə aktivlərinin formalaşmasının nəzəri əsasları” adlanan I fəsilində dövriyyə aktivlərinin iqtisadi məzmunu və təsnifatı verilmiş, müəssisənin cari aktivlərə tələbatının hesablanması metodikası şərh olunmuş, eləcə də dövriyyə aktivlərindən səmərəli istifadənin əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Dövriyyə kapitalının maliyyə təminatının təhlili” adlanan II fəsilində konkret məlumatlar əsasında dövriyyə aktivlərinin maliyyələşdirilməsi mənbələri əvvəl ümumi, sonra isə xüsusi və borc mənbələrinin təhlili verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Dövriyyə aktivlərindən istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” adlanan III fəsilində cari aktivlərin mövcudluğu və strukturunun, onlardan istifadənin təhlili metodikası şərh olunmuş, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqata əsaslanan nəticə və təkliflər verilmişdir

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 420-ci qrup magistri Ramazanov Əmrah Əhəd oğlunun “Dövriyyə aktivlərindən istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinə

Rəy

Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində ölkəmizin iqtisadi strategiyasının reallaşdırılmasının başlıca istiqaməti onun iqtisadi və sosial inkişafının sürətləndirilməsini, istehsalın hərtərəfli intensivləşdirilməsini, mövcud resurslardan intensiv istifadə edilməsini tələb edir. Dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin zəruriliyi ilk növbədə onların məhdudluğu, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində, mənfəətin artırılmasında və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılma-sında mühüm rolu ilə əlaqədardır. Bazar iqtisadiyyatı təsərrüfatçılığın bütün iştirakçılarında yeni düşüncə tərzini tələb edir. İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi xammal, material və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasını mühüm vəzifə kimi ön plana çəkir. Beləliklə, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından müəssisələrin dövriyyə kapitalı ilə təmin olunması və onlardan istifadənin mövcud vəziyyətini səciyyələndirən göstəricilər sisteminin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi zəruridir

Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığı əsaslandırılmış, respublikamızda bu problemlərin öyrənilməsi səviyyəsi nəzərdən keçirilmiş, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, predmeti və obyektini göstərilmiş, eyni zamanda tədqiqatın elmi yenilikləri və praktiki əhəmiyyəti verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Müəssisələrdə dövriyyə aktivlərinin formalaşmasının nəzəri əsasları” adlanan I fəsilində dövriyyə aktivlərinin iqtisadi məzmunu və təsnifatı verilmiş və həmin məsələlərə müəllifin yanaşması öz əksini

tapmışdır. Daha sonra müəssisənin cari aktivlərə tələbatının hesablanması metodikası şərh olunmuş, eləcə də dövriyyə aktivlərindən səmərəli istifadənin əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır..

Magistr dissertasiya işinin “Dövriyyə kapitalının maliyyə təminatının təhlili” adlanan II fəsilində konkret məlumatlar əsasında dövriyyə aktivlərinin maliyyələşdirilməsi mənbələri ümumi qiymətləndirilmiş, onların strukturu təhlil edilmişdir. Bu fəsilin sonunda konkret məlumatlar əsasında müəssisənin dövriyyə aktivlərinin maliyyələşdirilməsinin xüsusi və borc mənbələrinin qiymətləndirilməsi metodikası verilmişdir..

Magistr dissertasiya işinin “Dövriyyə aktivlərindən istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” adlanan III fəsilində əvvəlcə müəssisədə cari aktivlərin mövcudluğu və strukturunun təhlili metodikası şərh olunmuşdur. Daha sonra fəaliyyəti təhlil edilən müəssisənin məlumatları əsasında dövriyyə aktivlərindən istifadənin təhlili metodikası şərh olunmuş, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqata əsaslanan nəticələr və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı verilmişdir.

Dissertasiya işi tələb olunan səviyyədə yazılmış, qarşıya qoyulmuş məsələləri tam əhatə edir. Ona görə də Ramazanov Əmrah Əhəd oğlunun “Dövriyyə aktivlərindən istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinin müdafiəyə buraxılmasını məqsədəuyğun hesab edirəm.

Rəhbər:

«Mühasibat uçotu və audit»

kafedrasının dosenti, i.e.n.

Kazimov R.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Uçot-iqtisad fakultəsinin tələbəsi M .N.Əliyevanın «Kommersiya təşkilatında dövriyyə aktivlərindən istifadənin effektivliyinin təhlili» mövzusunda yazmış olduğu buraxılış işinə

Rəy

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütövlükdə müəssisənin, onun təsisçilərinin və işçilərin maliyyə müvəffəqiyyəti maliyyə resurslarının əsas və dövriyyə vasitələrinə, habelə işçi qüvvəsinin stimullaşdırılması vasitələrinə nə dərəcədə səmərəli və məqsəduyğun transformasiyasından asılıdır. İdarəetmənin bütün səviyyələrində (strateji, taktiki, operativ) maliyyə resurslarının rolu bu və ya digər dərəcədə vacibdir, inkişaf planında bunlar xüsusi ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Səmərəlilik bir çox aspektdən tədqiq oluna bilər: məsrəflərin məzmunu, istehsalın həcmnin planlaşdırılması, mənfəət, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi nöqtəyi nəzərindən və.s. Qeyd etmək lazımdır ki, məsrəflərin məzmunu, onların bölüşdürülməsi, smetaların tərtibi və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət, hazır məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiya edilməsi, istehsalın rentabellik dərəcəsinin müəyyən edilməsi və məhsulun satışının təhlili – bütün bunlar vahid bir sistem kimi fəaliyyət göstərən müəssisənin ümumi fəaliyyətinin effektivliyinin təhlilinin zəruri başlanğıc mərhələsidir.

Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

Girişdə dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığı, problemlərin öyrənilməsi səviyyəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, predmeti və obyekt, elmi yenilikləri və praktiki əhəmiyyəti verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Müəssisələrdə dövriyyə aktivlərinin formalaşmasının nəzəri əsasları” adlanan I fəsilində dövriyyə aktivlərinin iqtisadi məzmunu və təsnifatı verilmiş, müəssisənin cari aktivlərə tələbatının hesablanması

metodikası şərh olunmuş, eləcə də dövriyyə aktivlərindən səmərəli istifadənin əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Dövriyyə kapitalının maliyyə təminatının təhlili” adlanan II fəsilində konkret məlumatlar əsasında dövriyyə aktivlərinin maliyyələşdirilməsi mənbələri əvvəl ümumi, sonra isə xüsusi və borc mənbələrinin təhlili verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Dövriyyə aktivlərindən istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” adlanan III fəsilində cari aktivlərin mövcudluğu və strukturunun, onlardan istifadənin təhlili metodikası şərh olunmuş, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqata əsaslanan nəticə və təkliflər verilmişdir

Magistr dissertasiya işi tələb olunan səviyyədə yazılmışdır. Ona görə də Ramazanov Əmrah Əhəd oğlunun “Dövriyyə aktivlərindən istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinin müdafiəyə buraxılmasını məqsədəuyğun hesab edirəm.

“Mühasibat uçotu və audit”

kafedrasının dosenti, i.e.n.

Quliyev V.M ..